अद्वैत चिन्ता कौस्तुभः
महादेवानन्द सरस्वती
विरचितः

पार्ट - 1

प. सं. १ - ४५ १ परिच्छेदः
१ - ४८ २ ,,
१ - ३० ३ ,,
१ - २३ ४
१४६

1

अद्वैतचिंताकौस्तुभे प्रथमः परिच्छेदः पत्रे ४५

त॰ सं॰ टी॰ १

श्रीगणेशाय नमः अथ तत्वानुसंधानं ओं यः परात्मा जगत्सृष्ट्वा प्रविवेश गुणैः स्वयं नेतृस्तं प्र
त्यगात्मानं वंदे गोपीमनोहरं १ यस्य प्रसादादहमद्य यात्मा विश्वं समस्तं मयि कल्पितं च ने
सर्वलोकैकगुरुं सदा श्रीसर्वप्रकाशं गुरुमानतोस्मि २ गुरूणां च शंकराणां भोजं पुस्तिकापन्य।
निरंतरं तत्वपालेयतोः हेतुं चिंताकोशस्य समारभे ३ प्रारीप्सितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नसमा
प्तिकामनया गुरुप्रसादलब्धं तत्वानुसंधानलक्षणं मंगलमाचरन् २ तत्र यत्स्वेनाचरस्तु
संगमुखमिष्टमादिश्य चरन् यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्र
काशंते महात्मनः इत्यादिश्रुत्या गुरुभक्तेस्तत्वानुसंधानेन श्रेयस्करत्वसाधनत्वावगमात्स्व
गुरुं नमस्करोति अहमिति यस्य गुरोः प्रसादेन ब्रह्माहं तं गुरुं प्रणौमीति संबंधः यत्र ब्रह्मश
ब्देन मायाविनिर्मुक्तं सत्त्वं रुचेन स्मर्यते ध्यायते माहं शब्देन स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरविनि
र्मुक्तं प्रत्यक्चैतन्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते ब्रह्माहं शब्दयोः समानाधिकरणत्वात् ब्रह्मात्मै श्री॰
क्यं तत्र यस्य ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यार्थः प्रकरणप्रतिपाद्यो विषयः सूचितः तज्ज्ञाना
दज्ञाननिवृत्तिर्द्वारा नंदावाप्तिः प्रयोजनं तत्कामो अधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सं
बंधश्च सूचितः ब्रह्माहमिति तत्त्वानुसंधानमेव मंगलं तथा च श्रुतिः स्मरणं सकलकल्याण राम
भाजनं यत्र जायते पुरुषं तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिं सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषा
ममंगलं येषां हृदिस्थो भगवान्मंगलायतनो हरिः स्मृत्यभाव निरावेहन नोति शुभ
संततिं स्मृतिमात्रेण तं शुभां ब्रह्मन्मंगलं विदुः हरिर्हरति पापानि निस्माघा। नत्रयंषारंभे १

पत्र १

निश्चीयते न समाप्त्यादिकार्यत्वेनो मंगलाचरणाभावेपि जन्मान्तरीयमंगलाद्धि समाप्ति

नं॰से॰ रुपपद्यते यत्र कृतेपि मंगले समाप्त्यभावस्तत्र विघ्नप्राचुर्यं बलवत्तरं विघ्नो वा बोध्यः।

टी॰ न विघ्ननिवृत्तिस्तु मंगलप्राचुर्याद्बलवत्तरमंगलाचरणाद्वा भवत्यतो नान्वयव्यतिरेक

२ व्यभिचारः अथवा मंगलाचरणस्य विघ्नध्वंसो वा फलं ननु एवं सति दुर्विघ्नविरहवता

ता१५ कृतस्य मंगलस्य फलाभावेन तत्साधनबोधकस्य प्रामाण्यमसंगतं तेन वाच्यं ततः इति

दृष्टयापि विघ्नविरहवतापापक्षयोद्देशेन तस्य प्रायश्चित्तस्यापि निष्फलत्वफलाभावेपि प्राय

श्चित्तविधायकशास्त्रस्येवाप्रामाण्यापत्तेः नैवं फलव्यभिचारशंका यतो मंगलाच

२ रणस्य फलं तेन स्यादिति वाच्यं सर्वपापापचये प्रायश्चित्तत्वप्रयुक्तत्वेनेति प्रति ऽघ्नानं॰ऽभ्रमः

संशयः विघ्नत्वेनैव प्राप्तेः निवृत्तिः शिष्टाचारत्वेन आवश्यकत्वेन मा निवृत्तिफलानि मंगलस्य सेते

एवं मंगलाचरणेन विघ्ने निवृत्ते तु दृष्टसाधनस्य कारणकलापादेव समाप्तिर्भवति न

प्रामाण्यापत्तिः अनुबन्धचतुष्टयसंभवात् ग्रन्थारम्भे मंगलाचरणमवश्यं कर्त्तव्यमिति ननु।

ब्रह्मात्मनोरैक्यमत्र प्रमेयं विरुद्धधर्माक्रान्तत्वान्न घटते यस्मादिह जगत्कल्पनाधि एगम॰

ष्ठानं सर्वज्ञं ब्रह्मावगम्यते जीवश्चाल्पज्ञः स च कथमैक्यं स्यात् तथा शंकराचार्यः स्याद्।

परत्वात् सर्वेश्वरो नित्यनिरवद्यः करणैरपि न लिप्यते न मायापरिच्छिन्नो निर्गुण इति भेदात्मा

२ वा जगत्कल्पनाधिष्ठानं न संभवेत् तद्विरोधाभावादैक्यं संभवतो मामिति स्यादिति।

मर्यादेति मध्यतः करणोपलक्षितेनात्मनाहि तेनाविशेषितेन यो भेदमित्रब्रह्मणोने।

श्री॰२

मंगलाचरणमनुपपन्नं प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् न ह्यहितं नाचरदग्रंथस्य हेतुः प्रमाणं मंग।
लाचरणकर्तव्यतायां नापौरुषेयत्वात् किं त्वनादिकारिणं ग्रंथस्य मंगलाचरणाभावेपि समाप्ति।
दर्शनात् न कृते मंगले क्वचित्तु समाप्त्यदर्शनात् तस्मात् तत्र प्रत्यवायनिरस्कृतव्यभिचारान्मंगल
स्य समाप्तेः हेतुत्वं निर्विघ्नसमाप्तिकारणत्वमपि अगत्या नमस्कारे नाप्यनुमानेन लिंगाभावात् न च शि
ष्टाचारानुमानं श्रुतिरिति वाच्यं तस्याः निर्वचनात् नाप्यागमः अनवगतस्य तस्याभावात् यो।
न मानासंभवात् बाधकत्वमेव प्रागभावासंभवात् नाप्यर्थापत्तिः अन्यथाप्युपपत्तेः दर्शिनत्वात् ने
स्मान्नमंगलाचरणे प्रमाणमस्ति नापि प्रयोजनं प्रयोजनं ग्रंथसमाप्तिः सेनापि नापि संभ
वेन तस्य व्यतिरेकव्यभिचारेणानुपपत्तेः विघ्नध्वंसस्य तु समाप्तिरविघ्नस्य तस्मै संभवेन तस्य प्रयोज
नेनानुपपत्तेः न प्रमाणप्रयोजनयोरभावान्मंगलाचरणमनुपपन्नमिति प्राप्ते।
उच्यते शिष्टाचारमंगलाचरणमवश्यं कर्तव्यं न च ततः प्रमाणाभावः अनुमितश्रुतेरेव प्र
माणत्वात् तथानुमानासंभवः शिष्टाचारत्वेन तदनुमानात् तथाहि मंगलं वेदबोधि
ताभीष्टसाधनताकं अलौकिकाविगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शादिवत् नामविघ्नोऽला
रणसाध्यापदकारणं नग्नतेन प्रासिद्धेः किन्नामस्वस्त्ययनादि निरर्थकं
मात्रे तत्तेऽविगीतत्वे नामवलंबदेशेष्टानन्तं धीष्टसाधनत्वं नामहीष्टम्
प्रत्यनेवेदप्रामाण्यमुपगंतृत्वं वातेनान्यत्र प्रसिद्धेः व्यभिचारो वा एवं च निर्विघ्न
समाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्यनुमितश्रुत्या मंगलस्याभीष्टनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वं

दे: नञ्जुष्टि: शिष्टाचारत्वं कर्मत्वमनिराशी तद्दति चेत् अशक्तलक्षणादि [illegible] शिष्टाचारत्वं स्वावधितत्वात् तज्जन्येव भ्रमेपि व्यभिचारः व्युत्क्रमेणाह न तदर्शादिरिवे वेदबोधितत्वाभी
वेन्न तत्राविगीतत्वा शिष्टाचारत्वा [illegible] व्यभिचारे वेति २

ते॰ सं॰ टी॰ ३

योऽर्थं स्पृष्टवान् बहूनामिंद्रियाणामात्मत्वे विरुद्धाभिप्रायतया सद्यः शरीरपातप्रसं-
गात् योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यात्मैकत्वबाधप्रसंगाच्च प्राणमेवात्मत्वाभिमानिनो दे-
वत्वाविषयत्वेनेंद्रियाणामात्मत्वासाधकत्वाच्च उत्पत्तिविनाशवत्त्वेन पूर्वोक्तदोषप्रसंगा-
त् कारणेऽहमभिमानाभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्च श्रमादिभिर्निवृत्तिविकारप्रतिपादनादि-
न्द्रियाण्यनात्मा अत एव नाहं प्राणमात्मानमपि पिपासावानहमित्यनुभवदर्शनादन्योऽन्तरात्-
मा प्राणमय इति श्रुतेः जाग्रदाद्यवस्थास्वनुवर्तमानत्वाच्चेति चेन्न तस्य वायुविकारत्वादा-
त्मत्वमभिसंधायाह श्रोत्रमिति श्रोत्रमिति ज्ञानेंद्रियाणामुपलक्षणं वागिति कर्मेंद्रिया-
णामुपलक्षणं प्राणादिकादेर्न मम प्राणग्रहणेन चाहंकारेंद्रियकर्मेंद्रियमप्युक्तं प्राण-
नमवाभिमतेषां स्वप्नसुषुप्त्योर्लोपदर्शनात् यद्यपि परदेहस्थप्राणानामनुवर्तनेन सुषुप्तावे-
तथापि स्वदेहस्थानुपलंभात् प्राणस्य लयाभिधानं दृष्टं नानिमये रागृच्छामस्यस्य न तम्
ऋषयः सर्वविनिर्गमानंतरं हीनं च प्राणमवतीमारि इति श्रुतेः सर्वमाप्नोत्येवं तेषां नाप-
यात् एतेन च तेषामपि प्राणानामात्मत्वमिति प्राणस्यात्मत्वानुभवोऽप्यपास्तः न मना-
स्त्राणादीनामनात्मत्वमिति भावः अत एव नाहं विज्ञानमात्मा कर्ता भोक्ताहमित्यनुभव-
दर्शनादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति श्रुतेः मन इत्याह बुद्धिरिति बुद्धेरंतःकरणस्योपलक्षणं
इदमंतःकरणस्याप्युपलक्षणं तथा चाहंकारान्तःकरणेन च तुरीयं सुषुप्तौ न भवति मिनत्त्वमो-
निकत्वेन जडत्वात् सुषुप्तौ लयदर्शनाच्च कर्ता भोक्ताहमित्यनुभवस्य भ्रमत्वेन नास्या

राम॰ ३

3

ग्रथ्यसंग्रथ्यमानस्य निरवयवविषयत्वात् न चात्र श्रुतिः मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं मयि
सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहमित्यन्तःकरणपरत्वेन प्रत्यक्षविरोधे सर्वे कल्पना दर्शया-
ति यत्तेन प्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वमपि सिद्धं चितेन तदनुमानमपि व्यावहारिकः प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात्
शुक्तिरूप्यवदित्यादि मिथ्यात्वसाधकं दृष्टान्तं शुक्तिरूप्यं ग्रहीतं तद्रूप्यमिथ्यात्वे नेन
प्रत्यक्षस्यापि प्रत्यक्षमिति भावः अहंकाराद्यभावे विवेकस्यैवं कस्यैवं मनुसंधिते तदहात्मत्वे
देहस्य देवत्वानावाचकत्वाहं नास्ति देहस्य पुनस्तदनुसंदधाति देहदृति तस्य स्थूलदेहप्रतीतेर-
भावात् देहस्थूलदेहानुभवाभावप्रसंगः ननु स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्याद्यनुभवात् देहातिरिक्तो
ऽयमात्मा नानुभवात् न तत्रापि स्थूलोऽहमित्यनुभवस्य सार्वजनीनत्वात् स्थूलदेह एवात्मे-
ति चेन्न स्थूलशरीरस्यात्मत्वे विनाशित्वेन नानात्मत्वे कृतनाशाकृताभ्यागम-
प्रसंगात् स्थूलोऽहमित्याद्यनुभवस्य भ्रमत्वेन तस्यानात्मत्वसाधकत्वात् देहातिरि-
क्तस्यात्मनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणयुक्तिविद्वदनुभवसिद्धत्वेन तस्यापलापायो-
गात् स्वप्ने स्थूलोऽहमित्यनुभवस्य जाग्रद्देहाभिमानाजन्यत्वेन तद्विषयत्वात् न यावद्वा जाग्र-
त्यां स्थूलत्वासंभवात् मनसा ग्रहणाय मनुभवन शब्दस्य तथा वाचित्वेन तस्मात्स्थूलोऽहमित्ये-
तस्य स्वप्ने भावात् आत्मनः स्वस्थूलदेहमित्यनुभवात् देहस्थूलदेहानुभवानुपपत्तिरिति चेतसि
एतावता कारणेनेह सूक्ष्मोऽहमित्यनुभवदर्शनात् प्राणास्ववाराद्विघ्नेन्द्रियाणां चेतनत्वे
वगमाद्धानेन तेनैककरणेन नवात्मावादिवर्तिन्द्रियाणामात्मत्वापोगात् करणकर्तृत्वे

न.सं.टी. ५ नयपरित्यज्य स्वात्मसाक्षात्कारेण मायां विनाश्य परमानन्दस्वरूपमनुभवतीति वदन्ति
तन्नोनकोपि विरोधः एतत्त्वाभिप्रेत्य तत्र मुमुक्षोरभिप्रेते साक्षात्कर्तव्यस्वरूपलक्षणं स्वरू
पतटस्थलक्षणं दर्शयति सत्येत्यादिना मायासाक्षित्वं तटस्थलक्षणं मायापाशादीन्
तेभ्यः स्वयं तेनि मायासाक्षी मायाप्रवृत्त्यादिनिषेधेन अन्यत्र स्वरूपलक्षणं कालत्रयाबाध्यः
सत्यः ज्ञानं स्वरूपेति नित्यनिरतिशयपरमसुखरूपः परमार्थतः ब्रह्मात्मा ज्ञानस्वरूपः सत्यमिति
मिथ्यावस्तुनाशादिना ज्यावर्तयति ज्ञानं स्वरूपं दुःखत्वान्माध्यनन्तादात्म्यव्यावर्तयति चिदा
त्मेति जडत्वादात्मव्यावर्तयति तथा च सत्यज्ञानानन्दस्वरूपः सर्वसाक्षी परमात्माऽहमस्मि
4 तत्र सम्यग्ब्रह्मासीति श्रुतेरिति भावः यथा तो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र साधनचतुष्टयसंपन्न
नर्द तत्रैव ब्रह्मजिज्ञासा स्वविज्ञानतत्त्वविचारेण तस्यादिव्याकाशमवगतिपर्यन्तं ब्रह्मज्ञानेच्छा
मिश्र गोचरफलीभूतज्ञानं कुर्यात् तत्त्वपदार्थज्ञानाधीनत्वाद्विविदिषया पदार्थस्य वाक्यार्थज्ञानात्तु
यात् तदपि पदार्थज्ञानं विचाराधीनमित्यर्थः हि वाक्यार्थस्य ज्ञानं विना स च विचारो हि
विधः प्राधान्यविचारस्तत्सहकारिविचारश्चेति तत्र वेदान्तानां मुमुक्षोः प्रधानं तदि
चारः प्रधानविचारः समन्वयादिविचारैर्विना ब्रह्मविचारासंभवात् अन्यथा विरोधसा राम. ५
धनफलविचारस्तत्सहकारिणः समन्वयो नाम ब्रह्माणि वेदान्तानां प्रतिपादकत्वे न वेदान्ततत्त्व
ज्ञानानां समन्वयगततत्तात्पर्यमिति यावत् तद्विचारः शारीरके प्रथमाध्याये तेन श्रुति
रोधे स्मृत्यादीनां प्रसक्तानां तर्कादीनां च व्यर्थमात्रमिति तेन समन्वयस्य प्रमाणान्तरेण विरोधाभा

मनसाधकत्वाद्योगस्य । श्रुतेश्च तन्नात्मयोगभावात् । एतेनैतन्नश्यामात्मनेदमपरत्वं निर्विकल्प
श्रुतेः न च वाच्यं नश्वरत्वान्नहि तिश्यानात्मेति भावः एतेन मनोमयकोशाभ्यासात्मक यत्ते
श्रुत्ता नहि सर्वाध्याम स्वत्वमानेदमयमध्वाच्यमज्ञानमात्मानं हि मत्तः स्वस्तु भवति हि मन्त्राद
श्रुध्या तस्य वर्णमिति । अध्यासो विषयं यः किं ध्यातानि अनन्तं मित्वहृद्धि इति भावः अयमेव
सेरणाग्रे निरूपयिष्याते नस्याध्यासस्य मूलकारणमज्ञानेन प्राचाह मध्यासकारणम
ज्ञानेन भवति मिनस्य ज्ञानानि वर्म नात्मतत्त्वानन्समाधा । यदेतो यमानन्दा द्वाहमित्म ।
नभवस्य भानानात् ग्रस्य पृष्ठ ज्ञानिष्ठ मानेदमयकोशास्थिता नस्यानस्याद्वितीया टिप्पे
सूत्रेति परदेन श्रुतेरानन्दमयस्यात्मत्वं तास्य योगात्ज्ञानानन्दात्मेति भावः कता
द्योन्नामस्य ब्रह्म न भवस्मादेव ब्रह्मस्येति तद्वाह यत्नेति यज्ञानन्ते कार्यसाद्वैष्यात्मा
स्यपवाह मिम नु सू यतेनस्यैव ब्रह्म न मनु भवामहे ब्रह्मात्मेति किंतद् इत्यन्यत्राह पुच्छ ।
इति पुच्छः परब्रह्म पुच्छमेवा वक्यात्मा नो अनिर्देशिना वक्तः तयोरेक परं ब्रह्म पुच्छेति
सभिधीयते इति स्मरणं च पुच्छवाह मयि ब्रह्म न वाह मसिम स्वभिभावसः श्रुतेभावः तेन
१४ ह्यानन्दवानुप्राविदित्येनतो वेनात्मनानुप्रविश्य नाम रूपे व्याकरवाणि स एव हि प्रविश्य
नेवाग्रे भयरसाद्या श्रुतयः सर्वे विनि योनि नस्य शुद्ध इत्युपमितस्य भावस्यात्मना नानु निर्वचनो
यमा यायज्ञाकायामाहिस्वलयायायानेस्त्ह्यानन्द तु प्रविष्य तस्य हो भस्त्वां विवेकात् दोष
धर्मा ज्ञात्मस्वास्य ध्याहेकतो भान्ति संसारमनु भवति श्रुत्या चार्य प्रसादेन विवेकात्

नै॰ सि॰ टी॰ ५ गमात्तत्त्वयाथात्म्यज्ञानोत्पत्तिः कस्मात् निष्प्रसंगात् न द्वितीयः मोहस्य ज्ञानसाध्यत्वेन स्यात् न
स्यान्मोहस्यानिरूपणात् तत्त्वाद्यज्ञानस्य ज्ञानसाध्यत्वेन तस्य योजनं तु निरूपमिति अत्रो
च्यते अविद्यानिवृत्तिरेव मोहः स्याद्वाधितानवस्थासंबंधे कल्पितप्रतीयोगिकाभावस्या
धिष्ठानत्वानिरेके नात्मनि रूपणात् न च मोहस्य ज्ञानसाध्यत्वेन स्यादिति वाच्यं न हि साध्य
त्वेनाप्यमोहस्यज्ञत्वे ब्रह्मभावस्यानादिसिद्धत्वे नोपमेते रनिरूपणात् किं तर्हि प्रमित्य
न्त्रिमात्रेण प्रमित्याद्रिक्तांसज्ञानेन भ्रमस्य निवृत्तिः अहं ब्रह्मेति करस्मानं दृष्टम् इति तिपवत् तः
स्माद्वाक्यार्थज्ञानस्य मोहसाधनत्वमुपपन्नं ननु तस्मिन् स्वप्रतिबंधमाश्रोपलंभात् कथम
हं साधनत्वेन स्यात् छान्दोग्येण ब्रह्मनिष्ठस्य पापवर्जितविवेकमोनुनिष्ठत्वं ब्रह्मध्यानाभ्यासेन
मोनत्वश्रुध्यानाभ्यासकर्मभ्यां मरणकाले शुद्धमनस्याभ्यासप्रदेवेन चरमप्रत्ययः स्या
द्यक्ताकारवृत्तिरिति ततो मोहः भवति अथवा प्रसंख्यानेन कर्तव्यं प्रसंख्यानेनामृतत्वं इति
श्रुत्यपानामान्तरेणानामसदृशाद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारो भवति तदुक्तं यावृत्तिरसकृदुप
देशात् नावचमुमुक्षवः पश्यन्ति शुद्धमात्मानं प्रमाणेन च तद्युक्तं इति तस्माद्वाक्यार्थज्ञा
नान्मोह इति मनोरथमात्रं किं तथा ब्रह्मप्रकारेण ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोहः तथा च विद्या राम॰ ५
या३ चाविद्या च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते तमेव धीरो विज्ञाय प्र
ज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः इत्येवमाद्याः श्रुतयोऽनुगृहीताः भवन्ति तस्मान्मोहस्य वाक्यार्थज्ञाना
धीनत्वमयुक्तमिति अत्रोच्यते चरमसाक्षात्कारात्कोऽहं सोऽमोहो भवतीति विवेकः ।

वोऽविरोधः सोऽपि द्विविधः साध्याप्रयविचारितः द्विविधमप्यसाधनं स्वोपयविचारितं द्विविध।
मपि फले चतुर्थे विचारिते साधनमध्यकाकार्थविचारस्य ज्ञाने पूर्णं नेतुंगसाध्यनत्वान्नत
हकाविदेन पदार्थविचारस्याप्यनंतरंग साधनत्वात्पदार्थविचारस्य प्रयोजने शक्तिज्ञाने
ते सुगृहीते पदार्थस्य साधनमेयत्वेनैतेनैतत्पदार्थनिरूपणामसंगतिरवबोधः ननु कार्यतत्त्व
पदीहावतस्य पदार्थनिरूपणस्य प्रयोजनं स्यान्नतान्निरूपणसमंगतमित्यस्मात्साकाह नर्हप
मिति पदार्थज्ञानार्थप्रयमेनन्यपदार्थनिरूपणासंक्रमणेन पदार्थसमर्पणतिभावः ननु
पदार्थज्ञानस्य सम्भवत्वात्सिद्धः स्वनिष्ठत्वादन्यतरज्ञाभावात्पर्यवरूप्यस्येन स्मिन्नर्थसार्थक्या
ह नत्वेति नत्वेतिवाक्यार्थज्ञानेपदार्थस्यतेनतस्यवाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानजन्यत्वा
दविदितपदार्थस्यवाक्यार्थज्ञानासम्भवात्तद्यं पदार्थज्ञानस्योपादाने पयहेत्वः पदार्थवो
धोऽहित्वावाक्यार्थावगते रितिहम्याचार्यैर्वर्णनाद्रुतिभावः वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यर्थसंप्रयोजनं।
ननेनस्मिन्सर्वात्मापि संसारोपलंभादिन्यतन्नाह मोहस्येति ननु कोऽयं मोहः अज्ञानं नेति
निर्वाद्यस्य भावो वाज्ञानाद्यः अज्ञानन्निवृत्तेसंसारस्यपेहयाभिन्नत्वेऽहत्व प्रतिविरोधा
पत्तेः ननु स्वतेर्भावाद्वृतेन पयत्ना ज्ञानाज्ञानेदोषउतिसिद्धा त्रसंकोचे मानाभावात् किं चमस्य
निविन्नस्यकल्पितत्वान्नेयमनाविद्यानिवृत्तेरपि कल्पितत्वेन मिथ्यात्वात्पत्यमोहस्या
निमत्त प्रसंगाद्विद्यायाः कल्पितत्वेन नतस्येति योगिकनिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानाधीनसत्ताकत्वमा
सम्यक्ताप्योगेन मोहस्यानिमत्तत्वे स्यात्रवचनादिषु सर्वे मोक्षवादिभिर्मोक्षस्य नित्यताभ्युप

न·सं·
टी·
६

णामगुणं निमित्तनिष्ठप्रयत्नवत्त्वेनेश्वरस्य निर्गुणत्वस्याकारात् तस्मात्कादाचित्कत्वाद्धा
वनेकत्वाच्च ऋषिध्यागंधवत्त्वेन तटस्थलक्षणमेव ब्रह्मणो योग्युदाहरति सृष्टीति सृष्टि
रुत्पत्तिः स्थितिः परिपालनं लयः कारणत्वमित्युक्ते ब्रह्मण उपादानत्वमेव स्यात् यत्कार्य
यत्रलीयते तत्कार्यं प्रति तस्योपादानत्वनियमात् निमित्तकारणमन्यदेव स्यात् तथा चा
द्वैतश्रुतिविरोधः स्यादतस्त्वयमुक्तं स्थितिरिति स्थितिलयकारणत्वमित्युक्ते उत्पत्ति
कारणं कुलालादिवन्निमित्तकारणमन्यदेव स्यात् तथा च पूर्वोक्त एव दोषः तदर्थमुक्तं स
ष्टीति सृष्टिस्थितिकारणत्वमित्युक्ते कुलालादिवद्ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमेव स्या
दुपादानकारणमन्यदेव स्यात् तथा च सिद्धान्तविरोधः अत उक्तं लयेति सृष्टिस्थितिल
यकारणत्वेन तटस्थलक्षणमित्युक्ते ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सिध्यति एवं
च मकर्तृनिष्ठप्रतियोगितानानुपयोगादिनिषिद्धं तेन विरुध्यते तथाच लक्षणस्यायं
निष्कर्षः जगत्कर्तृत्वे सति जगदुपादानत्वेन तटस्थलक्षणं ब्रह्मण इति जगदुपादान
त्वेन तटस्थलक्षणमित्युक्ते मायायामतिव्याप्तिः मायाया विशिष्टस्य जगदुपादानत्वाद्वि
शेषणीभूतमायायामप्युपादानत्वाभावाभावात् कार्यान्वितत्वस्य च विशेषणत्वात्
मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुत्या मायाया उपादानत्वावगमाच्च तत्रातिव्याप्तिवार
णाय जगत्कर्तृत्वे सतीत्युक्ते लक्षणस्य श्री ... कर्तृत्वस्य ज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वस्य मायायामभावान्नातिव्याप्तिः
श्रुतिलक्षे कटोऽलक्षणस्याव्याप्तिस्तत्र तटस्थलक्षणस्य मतिव्याप्तिः लक्ष

रामः
६

शिा२

त्र विद्यानिवृत्तिर्वा ब्रह्मभावो वा मोक्षः परमपुरुषार्थः विद्यानिवृत्तिर्भवति श्रवणमननस्या
त्मैकत्वकोहेतुः प्रत्ययत्वाविशेषात् संसारोपलंभएव त्मपकरणनिवेशनमप्यसाक्षात्कारेत।
रमपिमात्यत्वमादप्युपपत्तेः किंचब्रह्मैवेदं ब्रह्मैवभवति तरति शोकमात्मविदित्यादि
श्रुतिश्रुतानमाव्रस्यमोक्षहेतुत्वेश्रूयते ननज्ञानोतरं कर्तव्यं किंचिदवगम्यते तत्त्वश्र।
वणस्यैवमोक्षहेतुत्वेनप्रसंख्यानस्येतिकल्पनायोमानाभावात् ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौतत्कृत
केनेवातदृश्यमितिवेशाम्यापिनिवृत्तत्वात् नसुविधि यिकिंकरत्वायोगन ध्यानकेसंभवत्यस्य
२१ भवात् ग्रहणाः प्रत्यग्रूपत्वेनोनित्यापरोक्षत्वात् प्रत्यक्षपरोक्षज्ञानेपश्चादपरोक्षज्ञानमि
तिकल्पनायोमानाभावात् श्रवणस्वनहितो यापि चरमज्ञानेनेवप्रत्यक्षज्ञानेनापिश्र
ह्मभावाभिव्यक्तेः संभवात्तत्स्मात्स्मावाम्यमानाचरमोवाः संदेह्याः विप्रयेषः।
तोवाक्यजन्यप्रत्ययो मोक्षहेतुः एतएव तत्प्रसंख्यानं विधिरपि विद्यां चाविद्यां चेति
वाक्यस्योपासकविषयत्वात् तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीत ब्राह्मण इत्यत्र साक्षात्कारोद्देशेन निदिध्या
सविधिपरत्वात् तस्मात्मोक्षस्यवाक्यार्थं ज्ञानं धानं ननप्रपञ्चमेवान्तेवाक्यार्थे।
ज्ञानेसंपाद्यतोयमिति भावः लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरितिन्यायात्तत्स्यात्तत्त्व
दार्थं निरूपयितुं लक्षणं विभजते तत्पदार्थस्येति द्विविधमाह तटस्थेति कदाचित्कत्वे स
तियावद्वस्तुभावित्वेनटस्थलक्षणं यथा पृथिवीलक्षणस्यगंधवत्त्वस्यतत्स्य पृथिव्यां महाप्रल
येउत्पत्तिक्षणेचाभावात् सकलकार्यविनाशस्यैवप्रलयपदार्थत्वात् न्यायमतेउत्पन्नंद्रव्यं

त-सं-टी- कं ब्रह्म परानन्तं निमित्तं चाभ्युपगम्यते तेन यावद्ब्रह्मणस्तद्रूपपत्तेर्न कोऽपि दोषः तस्मात्
सिद्धं निमित्तोपादानत्वं ब्रह्मण इति सिद्धं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकारणत्वे श्रुतिमुदाहरति ।
यतो वेति । तत्र सत्त्वसंमतिमाह तदुक्तमिति उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिं वेत्ति
१ विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति इत्युक्तो लक्षणो भगवान् तेनैव ब्रह्मत्वं स्वलक्षणत्वे
पंक्ति ५ त्वे यथाहुः लक्षणं निःसूचितो नित्यलक्षणरूपत्वानि च सर्वं तत्सारभूतानि स्वज्ञाणिणकर्मणो
भिणाइति सत्त्वेकरोति सत्त्वकारणं तेनान्यत्र तद्यथा चार्थेणोतिपावन समन्वयलक्षणे ।
स्थितमधिकरणमनुवर्त्यते तेनैतल्लक्षणं विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं प्रयोज
नं च पञ्चैते शास्त्रेऽधिकरणं विदुरिति वचनात् यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं विषयः ब्रह्मल
लक्षणं संभवति न वेति संशयः न संभवतीति पूर्वपक्षः नेत्याह जगतोऽनित्यत्वात्
तुः स्वजन्तु परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणस्तल्लक्षणत्वेन न कारणता यागान्ते न तटस्थलक्षण
णं संभवति न यावद्ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं च न संभवतीति निमध्य द्वासी नाम श्रीसिद्धान्ता
सर्वेषु=५ दिलिंगां जन्मकारणतासंभवे प्रपञ्चस्यैतस्य यादेः जन्मादेः स्वाध्यस्तजगज्जन्मादिकारणता
ने सामान्यरूपं ब्रह्मणो न विरुध्यते तेन तस्मान्नलक्षणासंभव इति सिद्धान्तः अस्याधिकरणस्य । सम.
स्य लक्षणत्वं चार्थाध्यायस्य नैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्मध्ये प्रयोजनं तदेव पूर्वपक्षे
तदुक्तं मादेयेयावापवादे ब्रह्मणो लक्षणकर्मणि प्रयोजनं तत्र ब्रह्मप्रत्यक्षाभावेन ते इ १
ति जन्मादि सूत्रस्यार्थः अस्य नाम्पुरुषार्थत्वात् तस्मात्कामादि प्रपञ्चस्य जन्मादि

मकार्यवर्त्तनेनमसे भवः नन्वत्रापि व्याभेरपि हृष्यणवादिशेषणमपंक्त्वन कर्त्तव्ये नाम
उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वेनेत्त्वचेतनत्वेव्यसभवेनोत्तिनेमासाया
मानिव्याप्तिः नावस्यकेनेयायिकमभिमतनन्दस्त्रेत्यादेःनिव्याप्तिरनस्यवेदान्तासम्मततेः।
नान्तस्त्वाननुयाहकस्यपंपुत्रुनरस्तलपरमाणवोनगनत्वमवाप्यकात्रणमीषरोजगकर्तै।
निजगदुपादानजगत्कर्त्तृत्वंनेयायिकाभेदाभ्युपगमात्स्यात्भिन्ननिमित्तोपादानत्वंगो ति२५
कारशक्तिर्व्याप्तिः ननुचसोपादानत्वेकर्तृत्वंविरुद्धंनष्यालोके:दर्शनानानुवहिपटक
नोरुलालादेरुपादानत्वंदृष्टोपादानमृत्तामृत्तयपिंडोपादाद्वटकर्तृत्वंकिंतुमृत्पिंडोपादा
नेकुलालः कर्ता एवमीश्वरोजगत्कर्त्तानतत्तदुपादानेयुक्तमेतदुक्तमितिविरोधापत्तेःइष्ट।
ष्टवक्तव्यादृष्टएवचिन्त्यमानायाः ननुचयःएनकल्पयामः नैहेतुनवक्तुभ्यापुरुडप्रापयेतिश्रुते
रेवबोधयन्तीतिचेन्नदृष्टविरोधेश्रुतेरन्यथोपपत्तेरसभवात्तस्मात्भिन्ननिमित्तोपादान
नमनुपपन्नमिति प्राचः अत्रेद नेदहतनवक्तुस्यासोकामयतबहुस्याप्रजायेयेत्यादिश्रुत्या
वहुभवनकामयितृत्वश्रवणेनचेतनस्यव्रह्मणएवोपादानत्वंजगत्कर्तृत्वंचावगम्य
तेनचतत्तद्वाधितश्रुतेः उपक्रमोपसंहारादिनानाप्रलिंगैरद्वितीयेव्रह्मणिवेदान्ताना
मैनिर्णीतेसामान्यतोदृष्टानुमानेनश्रुत्यर्थवाधायोगात् श्रुतिविरोधेप्रमाणानन्तरा
भासत्वान्नप्रत्यवलोके:दर्शनानुपादाननिमित्तयोर्भेदाभ्युपगन्तव्यतावत ऊर्णनाभ्या
देरभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्यदृष्टत्वान्नकिंचवयापनेयायिकादिभिर्जीवात्मनोज्ञानादि

ते॰ सो॰ टी॰ ८

8

त्वं भवान् आनंदो ब्रह्मेत्युक्ते विषयसंवेदित्वान्निर्लेहस्य जडत्वप्रसंगस्यात् तन्निवारणाय
ज्ञानमित्युक्ते तस्यानित्यत्वपरिहाराय सत्यमित्युक्ते ननु सत्यज्ञानानंदादिशब्दानामभि
न्नार्थत्वेनानेकादिभागं ब्रह्मैव लक्षणवाक्येन प्रतिपाद्यते न तस्यैकपमसर्वेदैकरसत्वं ब्र
ह्मण इति चेन्मैवं सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्याने तो ब्रह्मेति सत्यं ज्ञानात् विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति
वमादिवाक्ये सत्यज्ञानानंदादिशब्दानाममभिन्नार्थत्वेनानेदादिशब्दानां सामानाधिक
रण्येनाखंडैकरसानंदब्रह्मबोधकत्वेनामुख्यमुख्यभावकल्पनायां मानाभावाच्चेति
षामेकार्थप्रतिपादकत्वेपर्यायतापत्तिरिति वाच्यं वाच्यभेदसत्त्वात् नन्वेवमपि लो
केऽवान्तरसंसर्गविशिष्टस्यैव प्रतिपादकत्वदर्शनेन कथमखंडत्वार्थप्रतिपादकत्व
मिति चेत्सत्यं तत्र भेदः सत्यं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिवाक्यानां लक्षणया अखंडत्व
त्वप्रतिपादकत्वदर्शनेन प्रकृतेऽपि तत्त्वंभवानित्यपि सत्यादिपदानामखंडैक शक्तानां
भागलक्षणया भागलक्षणयापि सत्यादिपदानामखंडैकरसानंदब्रह्मबोधकत्वमिति नचै
केन परेण तद्बोधसंभवे पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यं परस्परसाधकेन वाक्यस्यैवानु
भवकत्वात् प्रयोजनान्तरस्यापि प्रतिपादितत्वाच्च अन्यथा ब्रह्मलक्षणेऽद्वितीयपदेन नित्यप ए॰म॰
नरर्थक्यं स्याद्वाक्यस्याखंडार्थत्वमिति ननूक्ते संसर्गासंगि सम्यक्बोधहेतुतामापि तामिय ८
उक्ताखंडार्थताया हानमानमिति पदिकार्थत्वेनेति प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमखंडार्थत्वं वा
वृत्त्या पादार्थः तस्मात्सत्यज्ञानानंदादिस्वरूपलक्षणं ब्रह्मेत्युक्तमन्वयेन च श्रुतिसूत्रादाहरति

ग्रा१ त्व२

तेनादिपदस्यानुपपन्नत्वाच्चेतिमिश्रोक्तंपत इ सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति नत्वज्ञात्सनुषं
गेन योजना स्वरूपस्थितिलयकारणत्वेन ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमित्यर्थः स्वरूपल।
क्षणमपि ज्ञानेन तटस्थमात्रेण ब्रह्मज्ञानस्य अशक्यत्वमिति स्वरूपलक्षणमाह सत्यमिति स्वरूप।
सद्भावे नैव स्वरूपलक्षणं यथा पृथिव्याः पृथिवीत्वं जातिरनुवृत्तिलक्षणाभ्युपगमान्न
पृथिवीत्वस्वरूपस्यापि वीत्वे पृथिवीत्वमितरेभ्यो व्यावर्तयतीति मतः पृथिव्याः पृथिवीत्वे स्वरूप
लक्षणमेवं सत्यज्ञानानन्दाः ब्रह्मणः ननु तटस्थलक्षणमात्रस्य भेदगर्भत्वात् ब्रह्मणो
हैकरस्येन कथं समादेर्लक्षणत्वमिति चेन्न परापरकालानिकभेदाभ्युपगमेन नतु स्वरूप
तः ननु तत्वज्ञानेनैव विषयानुभवो निमित्तं चेति सर्वनियमः ब्रह्मणः पृथक्त्वे विषयत्वे गेना
त्वभावस्तत्तदिति नवा पृथक्त्वेनेन प्रायः पृथक्त्वाद्वभासः किंप्रपञ्चे इत्थं बाध्य यतः कारणेष्व मा
प्राधिवरणात्तस्य कल्पनामात्रमात्रो प्रपञ्चः तस्मादि बाधाभावनिवृत्तिः सत्यत्वमेव ब्रह्मचैतन्य। १८
मज्ञाने शीघ्रमादिरूपत्वं तत्र त्र्यानन्दः पराभ्यजकत्वमुपहितेन चेतन्यज्ञानेन यत्नहेतुलक्षणमप।
हितमानेरहतत्वे योग्यब्रह्मणः स्वरूपस्य वभेदाभावेप्यपाधिकभेदसत्वात्तु स्वलक्षणभाव
उपपद्यते एवं च सत्यत्वं ब्रह्मणो नैवापाधिकान्यमतसत्तासामान्येति व्यावर्तितलक्षणं स्वरूपब्रह्मणो
जडत्वप्रसंगमयव्यतः उक्तं ज्ञानमिति तिना वस्तुके परापि मता अस्य समवेन ज्ञानेनैतद्व्याप्तिर्ले।
न्याब्रह्मणः निमित्ताप्रकृत्याधेनप्रसंगश्रुत्वात्त्रिरसनायोक्ता मानेरेति नैवत्वमस्यप्रकृत्या
धेनाभावेपि ब्रह्मणः नित्यत्वंतत्स्यादिहरसिति वाच्यं सत्यमिति विशेषणेन तत्परिहा

नतत्तुपपद्यतेऽसंभवात् तथाहि तावदुपादानकारणत्वं ब्रह्मणः विकल्पासहत्वात् तथाहि
तत्त्वा·बो· किमारंभकत्वेनोपादानत्वं विवक्षितमुत परिणामित्वेन उताहोस्विद्विवर्त्ताधिष्ठानत्वेन ना
टी· द्यः अद्वितीयत्वेन ब्रह्मणो नारंभकत्वात् न द्वितीयः केवलो निर्गुणश्च निष्कलो निष्क्रिय
५ शांतं सर्वविकारवर्जितमुच्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्गुणक्रियाशून्यत्वेन निरवयवत्वप्रतिपाद
नेन ब्रह्मणः परिणामित्वायोगात् न तृतीयः बृहत्स्वप्रकाशत्वात् सन्निहितत्वेनानुभूयमान
स्य प्रपंचस्य ब्रह्मविवर्त्ततया मिथ्यात्वकल्पनायाः सत्वाभावात् तस्माद्ब्रह्मण उपादानका
रणत्वं दुर्निरूपं नापि जगतः कर्त्तृत्वेन कारणत्वं ब्रह्मणः कर्तृत्वं नामोपादानगोचरापरो
क्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं तच्च ब्रह्मणो न संभवति ज्ञानचिकीर्षाकृतीनां नित्यत्वे सर्वदा
जगदुत्पत्तिप्रसंगात् ततश्च प्रलयप्रतिपादकशास्त्रविरोधः तेषामनित्यत्वे कार्यतया ब्र
ह्माश्रयत्वायोगात् ब्रह्मणोऽपरिणामित्वस्वीकारात् अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् यत्तत्प
र्वतनाभयात्मकं कारणत्वं ब्रह्मणः स्थलेतराणामिव संगतं कथं तर्हि जगदुत्पत्तिः श्रूयते
सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकात् प्रधानान्महदादिक्रमेण जगदुत्पद्यते तस्य परिणामित्वाज्ज
गज्जन्मादिकारणत्वं भवति पुरुषस्तु सर्वथा निर्विकार [illegible] संख्या [illegible] त्रिग ... २
कर्त्तृत्वस्य हार्थं विभजते स चेति द्विविधोऽर्थो वाच्यो लक्ष्यश्चेति शक्त्यागम्यमानो वाच्या
र्थः लक्षणया गम्यमानो लक्ष्यार्थः कोऽसौ वाच्यलक्ष्यार्थविभागश्चेत्तत्राह मायेत्यादि उ
नेदं भवति यद्यपि शुद्धस्य परिणामित्वेनोपादानत्वं मायाविशिष्टस्य हि तस्य तत्संभ

तस्मात्सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणः

समभिव्याहृता ग्रंतः परिच्छेदेन विषयेन परस्परत दनेनेति त्रिविधपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः नचा।
चोक्तं नव्यापित्वाद्देशतो नो नित्यत्वाच्चापि कालतः न वस्तुतोपि सर्वात्मत्वादानंत्यं ब्रह्मणि
त्रिधेति सत्यादिग्रंथेन विरुद्धमानेन ब्रह्मण्यादेर्नां ग्रहणं आनंदादीनां ब्रह्मलक्षणेन वाप्तस
स्वरूपस्य वादस्पष्टत्वे च नित्यत्वोपगुणोपसंहारेशिष्यते समन्वयज्ञानमनंतेत्रब्रह्मेति नेति त्वेत्यके नवै।
वानस्य नयाकाशः संभूतः इति विज्ञानमानंदं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिग्रंसंयोगस्य पु
रूपस्य नादिहरदारण्यके सत्यादिवेशुद्धमणवं विदुःस्मितोगमानारम्भणं वृनेत्रत्नेपत्र नवसं २६
एतः सर्वेषां सर्वात्मा ब्रह्मणो यावद्गुणज्ञानेनावदेवं ध्यानत्वं आहोस्विन् न प्रत्यगात्मनस्य
गुणोपसंहारेण समस्तब्रह्मध्यानत्वमिति न च मस्माकावन्न कन्ने नवस्मिन् विभिन्नावदे वा।
ब्रह्मध्यानत्वं न समानोत्रैस गुणोपसंहारेण तावतानि गुणब्रह्मसाक्षात्कारस्य स
भवादिति नोपसंहारे श्रोजनाभावर्द्धितिप्रामाणिकहानंः प्रधानस्य ब्रह्मणः आनंदादयः।
सर्वस्वविज्ञोपसंहर्तव्याः लक्ष्यकेनेन प्रधानेन नामादिभिर्ब्रह्मनलक्षतेनदृं नात्मना [illegible]
[illegible] नानेदत्वादिव्याहृतिनेमिच्छेन नतस्मानेदात्मकब्रह्मसाक्षात्कारो न भवेदतत्सर्वपम्रा
नेदादीनां ब्रह्मलक्षणतया सर्वोपसंहारेण ब्रह्मानुसंधेयमिति ननु तर्हि सत्यकामत्वादी
नामप्युपसंहारः स्यादिति चेन्न तेषां कारणलक्षणत्वेन निर्गुणब्रह्मोपलक्षकत्वेनानुसंधा न
नानुपयोगात्तत्रत्रुन्निर्गुणप्रकरणपठितानामानंदादीनां ब्रह्मलक्षकत्वेनोपसंहारे
णब्रह्मानुसंधेयमिति तत्रस्वरूपस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमिमुक्तं

न॰ सं॰
टी॰
२०

गात्कर्तृत्वमपि संभवतीति तच्च पूर्वोक्तमेव ज्ञानेच्छाकृतयो मायायाः पहितस्येश्वरस्य ज्ञानान्यनित्या
न्या परिणामित्वेन शुद्धस्य तदाश्रयताभावेपि मायोपहितस्य तदाश्रयत्वे संभवत्येव तत्।
स्य सर्वविवर्ताधिष्ठानत्वाच्चोक्तदोषस्य सान्तु भयात्मके रहिष्ठितिलयकारणत्वेन तदुप
लक्षणत्वे संभवतीति सिद्धं मायायाः स्वरूपं एतच्च नयुक्तमिति किं शब्दः ग्रन्थार्थे मायायाः कोट्यंशोन्याय्यः
ष्ठात्वेपायैर्वा किं शब्दः मायायाः संभवतीति सत्स्वरूपलक्षणेति निरूपणेन तथापि किं मायायाः प्रमाणाय
सत्यामिथ्या वा आद्ये ब्रह्मभिन्ना नन्दभिन्ना वा नाद्यः अद्वैतसिद्धान्तप्रसंगात् किंच ब्रह्मणः सं
गत्वेन केनाप्यसंबंधान्मायोपहितत्वं त्वनुपपन्नमेव ननावद्ब्रह्मणो मायया संयोगः संभव
२८ ति संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन सावयवधर्मत्वान्निरवयवत्वेन ब्रह्मणो मायया संयोगायो
गात् नापि समवायः संभवति गुणेगुणिकारणात् नापि तयोस्तादात्म्यं भिन्नयोस्तादात्म्यायो
गात् नापि तयोर्भेदाभेदौ विरुद्धत्वात् तस्माद्ब्रह्मणो मायोपहितत्वमनुपपन्नं नद्वितीयः
जडाजडयोरभेदायोगात् नाद्वितीयः ईश्वरस्यापि मिथ्यात्वप्रसंगात्तु चक्तदेह मोक्षशा
स्त्राप्रामाण्यप्रसंगात् नहि मिथ्यावस्तुज्ञानेन मोक्षः संभवति एवं मायास्वरूपंतु दुर्निरूपं
अतएव तल्लक्षणमपि दुर्निरूपं सति धर्मिणि धर्माश्चिंत्यंत इति न्यायात् धर्मिणो दुर्नि रा॰ स॰
रूपत्वे तद्धर्मलक्षणस्यापि सुतरां दुर्निरूपत्वात् तत एव तत्र प्रमाणमपि दुर्निरूपं निर्विषय २०
प्रमाणप्रवृत्तेरयोगात् तस्मान्मायाया दुर्निरूपत्वात्तदुपहितस्य तत्सद्वादस्यानुपप
न्नमिति समाधत्ते शृणुत्विति मायास्वरूपं निरूप्य तदुपहितचैतन्यमीश्वरो निरूप्यते तत्र एव

20

वत्यैव नह्यपि विवर्ताधिष्ठानत्वेनातत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्तस्तदधिष्ठानत्वं मायोपहितेन
विरुध्यते न च ब्रह्मणः सन्निहितसत्यत्वानुभवेन प्रपंचस्य ब्रह्मविवर्तत्वामिथ्यात्वानुपपत्तिरि
तिवाच्यमनुभवस्याधिष्ठानसत्यत्वविषयत्वान्मिथ्यात्वे बाधकाभावात् नहि प्रपंचस्य।
स्वतः सत्तासंबंधः संभवति नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणानुस्यूतत्वावबोधात् बाधितमि
थ्यात्वप्रमाणाभावः वाचारंभणश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् मिथ्यात्वे निरुक्तरीत्यैव ब्रह्मत्वे किंच ज
गदुपादानत्वं ब्रह्मणो वक्तव्यमभ्युपगंतव्यं यत्प्रयन्त्यभिसंविशंतीति तस्मिन्नलयश्रवणात्
न यस्य यत्र लयस्तत्तस्योपादानमिति व्याप्तेर्घटादिकारणमृदादौ लयदर्शनात् बहु स्यां
प्रजायेयेति ब्रह्मणो बहुभवनश्रवणाच्च न ह्यनुपादानस्य बहुभवनं संभवति अपि च
प्रसक्तप्रधानस्यैव जगदुपादानत्वं न संभवति तस्याप्रामाणिकत्वाद्यदि कथंचित्स्मृतेः
प्रधानस्य त्रिगुणात्मकस्योपादानत्वमवगम्यते सर्वत्र श्रुतिष्वात्मन आकाशः संभूतः
इत्यादिश्रुतिषु च ब्रह्मण एवोपादानत्वावगमात् न चोदाहृतश्रुतिष्वात्मन एवोपादानत्व
मवगम्यते न तु ब्रह्मण इति वाच्यं तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति जीवभावेन ब्रह्मणः प्रवेश
श्रवणाद्ब्रह्मण एवात्मन उपादानत्वोपपत्तेः किंच नैक्षतेन सोऽकामयत बहु स्यां प्रजाय
येयेति बहुभवनकर्तृत्वकारणस्य सर्वज्ञकामसंपन्नत्वेनोपपत्तेश्च श्रवणात् ब्रह्मण एवो
पादानत्वं न प्रधानस्येक्षितृत्वं नादेशसंभवात् तस्य चेतनधर्मत्वात् तस्य च स्वे संभवति गौण
श्चेन्नात्मशब्दात् तस्माद्ब्रह्मण एवोपादानत्वं न प्रधानस्येति सिद्धं एवं मायोपहितस्य ज

न.सं.
टी.
२२

रायणः स्मृत इति श्रुत्यर्थः अव्यक्तमिश्रान्परमात्मनो यथादुष्टत्वान्निजनानि च तु विंशतितत्त्वा
नि भगवता दर्शितानि महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रि
यगोचरा इति अथवा नारस्य देहस्यायनमस्मादिति वा विग्रहः तथा च मनेनोक्तं आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति ननु सर्वात्म
शब्दयोः सामानाधिकरण्यात् नीलोत्पलादिवत्तादात्म्यमेवास्तु नच नीलोत्पलयोर्गुण
गुणिभावात्तादात्म्यमपि प्रकृते तद्भावात् जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावत्वाद्भिन्नाभिन्नलक्षण
तादात्म्यं कथमिति वाच्यं नहि स्पष्टमूर्तयोरिव कार्यकारणभावसंभवेन तयोस्तन्तुसं
भेदाद भवात् अथवा याणविपाणयो रिव जडाजडयोर्भेदो वा नित्यायमाह चेतनेति अथ स्वभाव
भावः चेतनाचेतनयोर्विरुद्धस्वभावत्वान्न तादात्म्यं न च मृद्घटयोरिव कार्यकारणभावे
न तत्संभवति परिणामित्वेन कार्यकारणभावस्य निरस्तत्वात् विवर्तत्वेन तद्युपगमे अपु
ऽचेतनस्य कल्पितत्वमागतमेव घटतयाणविपाणयोरव यथा वास्तविभावसंभवेन भेदाभेदौ
२ सत्यपि चेतनस्य ब्रह्मणो निर्विषयत्वेन न चेतनाचेतनयोरवयवावयविभावायोगात् अ
भेदो न भवति एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्या ब्रह्मणो द्वितीयसत्तावगमात् अनयोः पारमा नाम
र्थिको भेदो न संभवति तस्मात्तादात्म्यमेवेदं सर्वमिति बाधायां सामानाधिकरण्यं तात्
व्यतिरेकेण कृत्स्नजडप्रपंचाभावं प्रतिपादयेनाचेतनेन सर्वं चेतनेनैकल्पितमिति ते किं२२
चेतनेन किं तदचेतनमित्याकांक्षायां चेतनाचेतनस्वरूपमाह चेतनमिति कार्यतादात्म्यं या

तत्परत्वाच्चार्थः तस्य जन्मादिकारणत्वेन तटस्थलक्षणमिति बुद्ध्यते उपोद्घाततत्वेन परमात्म
नि सद्रूपत्वेन सत्यस्य सत्यमात्मस्याह यतो वा इति श्रुतिपाठस्य यो बुद्धिसंग्रहः प्रागेव तद्रूपं समर्थितं।
स्वरूपेण तस्य पोह्यतः अच्युतेन तन्मज्ञानेन कार्यैकल्पितत्यन्तमिति समर्थः चेतनेनेहान्यच्चेतन।
तस्य कल्पितत्वेनात्र नाध्यापतित्वमाणमाह इदं सर्वमित्यादिना इदं सर्वमिदं यदयमात्मेति तस्मात्मप
स्थित तमाकाशादिज उज्ञाने प्रतिपाद्यते आत्मशब्दो नाहिती यः सर्वेसां हि प्रत्यग्भूतः पर
मात्मा प्रतिपाद्यते तत्रजडयोरैक्यायोगात् आत्मसर्वशब्दयोः समानाधिकरण्यबाधा यो
यो यं चोरः स स्थाणुरितिवत् तथाच यथा रज्जुत्वेन वा चोरस्थाणुव्यतिरेके तच्चोराभावः चो
रस्थाणुशब्दयोः सामानाधिकरण्यादवगम्यते तथा रज्जोर्निकेवलं [illegible] निवात्मव्यतिरेके
णानन्तजडाभावः आत्मसर्वशब्दयोः समानाधिकरण्यादवगम्यते सर्वाभावः सप्रति
योगिनः शुपं चस्यत्रसतोऽशकल्पितत्वमेतरेणानुपपन्नः स न तस्य कल्पितत्वे कल्पनेति।
इमे तस्य नाध्यापतिः अनयो चेतनस्य चेतनेकल्पितत्वमवगम्यते इति भावः एवमयम
ध्यो वाक्यान्तरेणापि समानः पूर्णेनात्मस्वरूपः परमात्मा येनेदं किंचनान्यदस्ति येन न किंचन ॥४
संहृतमिति श्रुतमंतव्यत् सर्वं भूतं भवत् सति सर्वं भूतानि वा अस्मिन् संतानि वा स्वदेवः स
र्वान्तर्यामी परमात्मा तथा वाक्ये सर्वज्ञः सोऽसमसेवव समसमेतिवेपतः ततस्तु वास्तवा।
तत्त्वविद्भिः प्रतिपद्यत इति नराज्ञानेनारेतमस्य पद्मस्य नारायणः सर्वान्तर्यामी परः
तदुक्तं महाभारते नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः तान्येवस्यायनं पूर्वं तेन ना

इहकल्पतेश्च धेनुविधानि ७ ३   तस्य अनुमानत्वपरमार्थसिद्धकपालदीपप्रति... अज्ञानसाधने अदत्त त्वं वेदांतिनो नयेऽर्थी तर = ४

न-से- प्रतियोगिभ्रमत्वस्य ध्वंसप्रतिकारणत्वाज्ञाप्यनिर्वचनीयत्वे तेनैव तस्यानिर्वचनात्। न
स्मात्लक्षणभावाद्भावरूपाज्ञानमनुपपन्नं नापि तत्र प्रमाणं पश्यामः। न तावत्प्रत्यक्षप्र
हो- माणं तस्याभयवादिसम्मतप्रागभावविषयत्वात्। नाप्यनुमानं लिंगाभावात्। न च सर्गा
द्यकालीनेकार्यजन्यौपादानकार्यत्वात्तद्वदित्यनुमानं प्रमाणमिति वाच्यं तस्य प्रथ
२२ ने२ नत्वात्तवाज्ञानादज्ञानसिद्ध्या याग्यमत्वं नत्र प्रमाणमिति वाच्यं याग्यमप्रभीतेः।
ज्ञानविषयत्वाज्ञाप्यर्थापत्तिस्तत्र प्रमाणं दृश्यमानकार्यस्यान्यथानुपपत्तेः तस्मात्लक्ष
णप्रमाणयोरभावाद्भेदनेऽज्ञानादिकल्पितमित्यनुपपन्नमित्यत आह अज्ञानमिति।
१२ त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांस्यात्मनो यस्य तत्तथा। एतेन मिथ्याज्ञानतत्संस्काररूपाविद्य
यैव जगद्धेतुरिति मतं निरस्तं। त्रिगुणात्मकत्वेन तस्याः सोपादानत्वनियमेन ब्रह्मणोऽपरिणामित्वे
नतत्वायोगात्। अनादिभावरूपत्वे सिद्धान्तप्रसंगात्। तस्मादनिर्वचनीयस्य अज्ञानलक्ष
णमाह सदसद्भ्यामिति। भावरूपधानामेव निर्देशः सत्त्वेन ... धीनत्वात् सत्त्वे प्रमत्वविष
ने५ यत्वेन तस्मात् प्रसङ्गेन ब्रह्म...ज्ञानाभीतस्यानुभूयमानत्वे असतोऽसत्त्वेनानिर्वचनीयं ब्रह्मज्ञानेन
बाध्यमानत्वात् सत्त्वेनाप्यनिर्वचनीयं एतदुक्तं भवति सदसद्विलक्षणमज्ञानमिति। अस ए.म.
द्विलक्षणमित्युक्ते सत्त्वनिवृत्तिः। असदुक्ते सद्विलक्षणमिति तावदुक्ते असत्त्वनिवृत्तिः २२
उक्तमसद्विलक्षणमिति प्रत्युपमेयमद्युक्तं प्रसक्तो नित्यरूपत्वे नातिव्याप्तिः शंका। नवका
दसद्भावमाकिंचिद्विलक्षणं चेदसत्त्वव्याघातः नातिचेक्तद्व्याप्तिः कथं तर्ह्यसत्त्वापत्तिः सदस

...नजा नामा ... श्रोचो भेधाः सत्वादेककालत्वं इति त्वमपि प्रति न समानकालत्वं समानदेशत्वं ... = २

वर्त्तयति नित्यमिति आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादि श्रुतेः परस्य नित्यत्वं तद्धर्मं तादा
त्म्यं निवर्त्तयति शुद्धमिति यस्मात् विश्वं शुद्धमपापविद्धमित्यादि श्रुतेः परस्य शुद्धत्वं रागद्वेषा
दिराहित्यं कारणं भूतानामज्ञानतादात्म्यं वारयति बुद्धमिति नित्यं ज्ञानकर्त्तृ प्रज्ञानघन इति श्रुतेर्नित्य
त्वेः आज्ञानकृतावरणादितादात्म्यं निरस्यति मुक्तमिति बंधरहितं विमुक्तश्च विमुच्यत
इति श्रुतेः आनन्द तेनिराकरोति सत्यमिति कालत्रयाबाध्यत्वं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म स
देव सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः नन्वपुरुषार्थत्वमाह यानंदेति आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् ।
विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः तस्मादेकरसतामाह अद्वयमिति नविद्यते द्वयं यस्य तत्
द्वयं पंचविधभेदशून्यमिति ... तेच जीवानां परस्परं भेदः जीवेश्वरयोर्भेदः जडजीवयोर्भे
दः ईश्वरजीवयोश्च जडानां च एवं प्रतियोगिभेदेन भेदः पंचविधः तच्छून्यं तथा कलितत्
विघ्न ७ वात् सजातीयविजातीयभेदशून्यमद्वयं विजातीयभेदः सजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भे
दस्तद्रहितं एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः ननु किं ... इत्यत्र ज्ञानेन नाशं ज्ञानाभावः प्रागभाव
स्य प्रतियोगिसमानकालत्वाभावात् अज्ञानस्य प्रतियोगिसमानकालत्वेन न नाशो ।
ऽस्य तु स्वसमानत्वात् अतः प्रागभावो नाज्ञानं अत एवान्योन्याभावोपि प्रतियो
गि व्यधिकरणत्वात् विशेषाभावस्य ज्ञानसामान्याविरोधित्वात् अज्ञानं न ज्ञानसामा
न्याविरोधि अत एवानात्यन्ताभावोपि तस्मात् ज्ञानसामान्यविरोधिभावरूपमज्ञानं अ
वश्यमंगीकर्त्तव्यं ननु किं लक्षणमज्ञानं ज्ञाननाश्यत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं तस्य लक्षणमिति व्याप्तेः

प्रागभाववं ... सापि प्रतियोगि समानकालत्वा गतं एव = १

अज्ञानसामान्याभाव रूपत्वासंभवा त् = २

ननु प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमसिद्धं घटे मठे न ज्ञानमित्यादि घटादिविषयक ज्ञाने विशेषाभाव
ज्ञाने न सामान्याधिकरण्यमिति दित्यत आह विशेषाभावस्येति ज्ञानविशेषाभावस्येत्यर्थः = २

प्रकाशप्रतीत्युत्पत्तेरन्यथा: ज्ञानाभावस्य च ह्रस्वत्वादावरकतायोगात् निद्रादिनापि नार्थिका
नन्वा॰ मं॰ वलोवर्दे नान यास्तन्याभावरूपमज्ञानमेष्टव्यं एतेन सत्वरजस्तमोगुणात्मकमचेतनं
टी॰ सततत्रैपारमार्थिकं परिणामिनित्यं प्रधानमिति सांख्यमतं प्रत्युक्तं ज्ञानेन तन्न ज्ञानेऽपि
२२ योनाशिनमात्मन इति भगवद्वचनविरोधात् न च बुद्धिधर्मो ज्ञानविषयतया भगवद्वच
नमन्यथासिद्धमिति वाच्यं बुद्धिधर्मो ज्ञानस्यासिध्याज्ञानरूपत्वेन चैतन्यावरकतायोग
दज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यावरकत्वस्मरणाच्च चेतनस्य परस्यादेश्चेतनाधिष्ठितस्य वशह
23 तिदर्शनेन प्रधानस्य स्वातंत्र्ययोगात् परिणामिनः सावयवत्वपाद्रीवादेरनित्यत्वदर्शने
न प्रधानस्यानित्यत्वकल्पनायां मानाभावाद्दृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः एतेन मिथ्या
ज्ञानमेवाज्ञानमिति प्रत्युक्तं न ह्यस्त्वसौ पारार्थे मनाद्यनिर्वचनीयभावरूपमज्ञानमेष्टव्यं
एवं च सत्यद्वैतश्रुतिर्न विरुध्यते सांख्यादिस्मृतिरेव श्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रमाणिकत्वात् च
नष्ट कारेत ज्ञानमा प्रमाणस्य प्रत्यर्थः तथाहि विवादगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानं स्वसमा
नाष्ट नविषयस्वसमानाधिकरणस्वार्थिकद्विशेषिनिवर्तकं प्रमाणज्ञानत्वात् शुक्तिज्ञानवत् न चाप्र पक्ष
गभावस्य प्रामाणिकत्वात् प्रागभावस्यापि निवर्त्यत्वेन स्वसमानाश्रयत्वेन समानविष
यत्वात् सिद्धसाधनं ज्ञानस्येव सविषयत्वात् न चानुमित्यादेरज्ञाननिवर्तकता
न गौकारेणानुमानस्य तत्र व्यभिचार इति वाच्यं पक्षतापादकसंशयाज्ञाननिवृत्तेरनु
मित्यादिनाभ्युपगमेन तत्र तदसंभवात् अथवा पक्षहेतोरपरोक्षत्वं विशेषणं देयं न चैवं

॰प्रागभावेनार्थांतरत्वं ५॰

ज्ञानमनिवर्त्यं नीचमिति निषिद्धं प्रवृद्धिमुत्पाद्य न मात्रेणानात्मपरोवाचाचार्यो नत्वगृहत्वपवाचामहत्व।
मेवोनत्वमिति न्यायेन वादिनिराकरणमात्मनात्मपर्यो ह्य ग्रसहितलक्षणाः क्लं कात्तत्रयावा।
धत्वेसत्वेन द्वितत्वम निरूपणमिति कल्पितो नो पः नानिर्वचनलक्षणंकार्यप्रपंचेप्यसौ स्वनित्याभिः
नेषु दोषः अनादित्वे सतीति विशेषणं। न चैवं सर्वोपि घटादावतिव्याप्तिरस्य नादित्वेन।
कल्पितत्वेन चोक्तलक्षणस्य सद्भावादुक्तं शुक्त्यादौ चेत्यादावात्मनेकल्पितमायाया विद्या च स्व
रूपमेव भवतीति नोवरूपोविशुद्धाचिन्मात्रमेतल्लक्षणलक्ष्यं भाः शुद्धविद्यानहि दोषः योगः एव स्थान्के
मनादि सत्वे निसंग सदाद्य कवचनात् मायामात्मेन जीवेश्वरौ करोतीति श्रुतेस्ततः कल्पितावेव
जीवेश्वरौ नात्मा सर्वं प्रकल्पितमिति विद्यारण्योक्तेश्चानिर्वचनीयस्य जगत्प्रकृतेर्मनवमाह ज्ञानवे
वर्त्यमिति यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति पंच पादिकाचार्यैरुक्तत्वात् ज्ञानमेव ज्ञान।
निवर्त्यं न धर्माधर्मस्य स्पर्शः स पदार्थेत सविलक्षणमनादिज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति अथवा नाशु
यादाने ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं प्रागभावेतिव्याप्तिपरिहारायोपादानमिति दुरादावतिव्या।
प्तिनिवारणायानादीति ब्रह्मण्यतिव्याप्ति वारणाय ज्ञाननिवर्त्यमित्युक्ते भवति ज्ञाना।
भावो ज्ञानविषयाशंकां निरासार्थमाह भावरूपमिति अज्ञानमज्ञानविषयभावेप्रागभावान्
पन्यस्यति अहमित्यादिना देवश्चात्मा वा आत्माबद्धेवात्मानमस्पृशत् किं स्वगुणैः स्वनादिमिति।
गूढं ब्रह्मध्यानयोगानुगताः ब्रह्मविदः अपश्यन्निति योजनानेनानावृतत्वे न स्वगुणे निरूपमत्वेति
सामान्याचार्य प्रसादजनितज्ञानेन येषामज्ञानं निवृत्तं तेषां ग्रहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं परं ब्रह्म

त.सं. टी. २५

24

प्रतिबिंबरूपेणेत्यर्थः अथ संभावः मायायां प्रतिबिंबितं चैतन्यमीश्वरः अविद्यायां प्रतिबिंबितं चैत
न्यं जीव इति प्रकारांतरेण मायाविद्याभेदं वक्तुमज्ञानस्य शक्तिद्वयमस्तीति अथवेत्यादिना का
र्यानुकूलकारणनिष्ठसामर्थ्यं शक्तिः ज्ञानशक्तिं निरूपयति रजइति एतन्निश्चलमनिरूढे
त्येकेनावगम्यत इत्यत आह सर्वादिति आवरणशक्तिं निरूपयति रजइति तत्र भाष्यकारी
यसंमतिमाह नतूक्तमिति चमसवदविशेषादित्यत्र एवं पदमुत्पाद्य अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामि
त्यस्यामजायां त्रयस्यात्माख्यानावसरे कृष्णशब्देन तमोगुणः अपि पाठेन तमोगुणस्यावरणा
त्मकत्वादिति तस्यावरकत्वं प्रतिपादितं भाष्यकारेण अतोयपोक्ते लक्षणावरणशक्ति वि
रूपः तस्या लक्षणमाह सा चेति एवं स्वरूपमनूपाद्येदानीं लक्षणमुपपादयतु इति विशेषः
ग्राह्यादित्यप्रकाशानर्हत्वमावारकत्वं ज्ञानशक्तिर्विरतलक्षणं वेदितव्यं तत्र संम
तिमाह यथोक्तमिति कूटवन्निर्विकारेण तिष्ठतीति कूटस्थः परमात्मा सम्यग्ज्ञानस्य कारणत
त्वाभावात्तदप्रकाशनकारणमाह तिरोधानकारणशक्तिः तमःयेः विक्षेपशक्तिं निरूपयति त
मइति ननु रजस्तमो लोभहेतुतत्स्वरूपत्वेनावगम्यते न तु विक्षेपहेतुत्वमित्याशंक्याह लो
भादीनामिति आदिशब्देन मदमात्सर्यादयः स्पृह्यंते विक्षेपशक्तेः कार्यमाह सा चेति सन्ना
नाय विज्ञानीयमत्यावरोके नानादिष्टमेवास्यालक्षणं तत्र संमतिमाह उक्तं चेति समष्टिव्यष्टिरूप
लक्षणशरीरलिंगव्याप्तिष्ठ पञ्चीकृतभूतानि गृह्यंते ननु भवतेव प्रकृते किमायातमित्यत
आह तथा चेति नववैवमधीमेकि विनिगमकाभावादिति सा च्याप्याआपामोहवकरी माया सा। रा.म. २५

णेन साध्यवैकल्यं शुक्तिज्ञानेनानिवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् ननु शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरक-।
मज्ञानं मूलाज्ञानं तदन्यद्वा नाद्यः रूप्यादीनां समानकालाभावेनानिवृत्त्यमोक्षदोषः स्याद्।
न द्वितीयः अनेकाज्ञानकल्पनायां गौरवप्रसंगात् इति चेत् प्रथमदोषः शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावर-
काज्ञानं मूलाज्ञानमेव रूप्यादीनां समानकालाभावेनानिवृत्तेरपि भावे ज्ञानेनानुभूतमित्यनुभ-
वानुरोधेन शुक्तिज्ञानेन तत्त्वेनावरणनिवृत्तेः संभवात् मोक्षदोषः अथवाज्ञानं हि द्विधा।
मूलाज्ञानं तूलाज्ञानं चेति ब्रह्मावरकमज्ञानं मूलाज्ञानं विषयचैतन्यावरकमज्ञानं तू-
लाज्ञानं तत्र अनेकविधयं नानाशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं यावद्रूप्यभावि एकमेव शु-
क्तिज्ञानेन तत्त्वेनावरणमेव निवर्तते ननु तदज्ञाने ज्ञाने नाज्ञाननिवृत्तेरित्यावरणनिवृत्ति-
रेवानुभवतेः इति केचित् वस्तुतस्तु एकस्मिन्विषये अनेकाज्ञानानि मूलाज्ञानपरतन्त्राणि
निवृत्तिः एकैकज्ञानेनैकैकं निवर्तते ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेरित्यनुभवस्य सर्वसंमतत्वेनाव-
रणनिवृत्तिविषयतया एकोऽवेमानाभावात् न चानेकाज्ञानाभ्युपगमे कल्पनागौरवमिति।
तिवाच्यं प्रमाणवतो गौरवस्यादोषत्वात् तस्माद्दृष्टान्ते साध्यसंभवात् नन्वयं यज्ञानेनानुभ-।
जोत नन्वत्र इति द्वैविध्यमाह मायेति एकमेवाज्ञानं सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्या चेति द्वि-
धाज्ञानमित्याह शुद्धेत्यादि रजस्तमोभ्यामनभिभूतेन शुद्धं तदभिभवेनाशुद्धं मलिनं तत्र प्रथमं विश-
मायामाह मायेति स्वरूपमेव पर्यायेण प्रकारद्वयमायाविद्या चेति द्विधाभवतीत्याभ्यां मा-
याविद्याभ्यां एकमेव चैतन्यं जीवेश्वररूपेण द्विधाजातमित्याह जीवेशाविति आभासेन

नि १

ने॰ मे॰
टी॰ अ॰ ३
२५

गतत्वागंकामसृष्टत्वप्रसत्यानेष्वकामो भूतः प्रज्ञानघनएवानेदमयो ह्यानंदभुगित्यादिश्रुत्याविद्यो
पहितं चैतन्यं जीवः प्राज्ञ इति चोच्यते सएव चेतःपरस्परवाच्यार्थ इत्यमभिप्रेत्य प्रसंगाज्जीवस्वरूप
मुक्त्वा इदानीं विशेषपरिहितमिति उक्तं श्रुतेर्निरोधः उक्तार्थे हृदं सम्मतिमाह तद्वक्तोमिति सुषु
प्तानेरुक्तस्य प्रतिबिंबस्य मन्विता सुतरज्ञान्मोनुपपत्तिका प्रकृतिरेकैव प्रज्ञा मे कोलाहि ते
शुद्धकूटस्थो वृद्धो प्रज्ञा स्वजमाना सद्रूपाः प्रज्ञो हि को नृपमालोनुशोत जहात्येनां भुक्तभो
गाजो न्यः नते विरुद्धधर्मसमाजजाताः स्मृत्युष्माकं मतं तद्वत्स्व नौ हा शैलमात्रतां ततस्त्या वा
मनुपपत्रशाखस्थ इति इत्यादिश्रुतिभ्यः नविरोधमायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादिश्रुतौ मा
याभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात्लिंगाद्ज्ञाननानात्वगम्यात्केष्वमेकत्वमवधार्यते न
चाज्ञामेते तत्त्वगम्यत इतिवाच्यं श्रुतेनिर्विरोधेन तद्बहुधारणमोगान्नचपरस्परवि
रोधात्तु भयोरमायामायापति रिति वाच्यं बहुवचनसामर्थ्यात्ज्ञाननानात्वनिश्चितेज्ञामे
त्रेष्वाज्ञानसमर्थिपरत्वापचतेत्समानश्रुतिरेकेवेनमवधारणमनुपपन्नमिति मेवं ग्रा
नार्थसमबलवृत्ताम्हिकनेकेनावधारणमनुपपत्तेः नमायाहि प्रज्ञामेवएककामितिश्रुत्याएक
वचनसामर्थ्यात् नचलिंगेनप्रकृतेएकत्वेनिश्चीयते इंद्रोमायाभिरित्यस्मिन्मंत्रेबहुवच राम॰
नसामर्थ्याद्ज्ञाननानात्वमवगम्यतेतत्रश्रुतिलिंगयोः श्रुतेर्बलीयस्त्वाच्छ्रौतार्थप्रकृते २५
केत्वमभ्युपगंतव्यं अन्यथाश्रुत्यापविरोधापत्तेः किंच इंद्रोमायाभिरित्यत्रचकेवलंलिंगा
दज्ञाननानात्वमवगम्यते अजामेकेत्यत्रतुलिंगाभ्यामज्ञानैकत्वमिति तदेवावधपमभ्युप

अथ व्यामोहकत्वेऽस्य विद्येति मायाविद्यालक्षणं प्रसिद्धं स्यादन्यथा तु प्रसज्येत मोहकारित्वान्न नस्या ।
नमज्ञानमविद्येत्युक्ते विरूपाद्युपादानं रजतादावध्यानमज्ञानं मायेत्युच्यते न चाप्रवर्त्तन्ने ।
पशीतं नत्विति भावः ननु नरस्य विद्यामिति प्रोक्ते तत्र कलयादिवन्मायाविद्याशब्दयोः प्र
योगदर्शनमवगम्यते तत्कथं मायाविद्ययोर्भेदः सिद्ध्येत् अत आह एतदभिप्रायमाह यतो
युक्त्याप्यावरणशक्तिरेव तिमिरोत्कर्षस्याविद्याशब्दः प्रयुक्तिन्नास्ति यतो नित्यस्य विद्यायां कथं तिमि
रोत्कर्षस्य मायाशब्दप्रयोगः तिरस्कृतेः सिद्धासिद्धत्वात्मनोऽनवबोधोऽविद्यामायानाम्नोर्भेदो वक्तव्यः सा
त्वाकारस्य स्वाकारलक्षणयोगिनो नहि तत्र तिमिरादावत एतन्मिथः सर्वोऽपि विभिन्नत्वेनोक्तेऽपि वा स्यादेव
देशकालदेवताधिकरणादिभेदेऽपि देवदत्तादीनां नानात्वं न भवति कथं चाकारकत्वादि उक्ता माया
मायाविद्ययोरन्यत्वेन विद्याशब्दवाच्यावित्युपपत्तिर्वृथा स्यान्मायाशब्दवाच्यावस्थावत्तत्र
तिनाशसमयेऽपि तत्रैव समस्तसन्देहः कथं मायाविद्याशब्दयोः प्रयोगः विद्याचेतन्यमात्रमायया सन्तधायोक्तो
वस्तुतस्तु तस्य सामान्यविशेषभावः तत्र विशेषः इत्यत्राह ननु पूर्वं साक्षात्कारत्वेन प्रतिपन्न
यश्च प्रतिपन्नं तत्त्वज्ञानात् निवर्तते तथा च एकत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् उच्यते तत्र विद्या
मदत्तमन्त्रं साक्षात्कारेण निवर्तते आत्मैव मायोपाधिचैतन्याविषयत्वेन उच्यते यतो वा वाचो निवर्तन्ते अप्रा
प्य मनसा सहेति तेनोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिभ्यः यतो न व्यावर्तनं विद्यया एवं चे
ति एषः सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्यादिश्रुतेः माया
विद्ययोर्भेदः किं न ज्ञातः स एवेति सर्वेश्वरः तत्र समष्टिव्यष्टिरूपत्वाच्चार्थः तस्मान्मायाविद्ययोः कुत्र नहि विभेदो

यां२ अभिवोशीर्षकं २ प्रतनीतो पृष्ठाः=६

उपपत्तेरिति न चाचमा मायाविद्याणवौपपर्यायवृत्तौ न मायाविद्ययोर्भेदस्तत्वतः कथं तर्हि जीवे
नना॰ श्वरभेदस्तत्राह न चाचेति अविद्यायां प्रतीयमाने अविद्याप्रतिविंबितं परमात्मनो नित्युपपत्तेर्न।
सं॰ टी॰ सूर्यादिवत्प्रतिविंबोपाधिगत अविद्योपाधिकमविद्योपहितं न चन वक्ष्यमाणमाचष्टुमा
२६ ह आभास एव चेत्यादिना द्वितीयेप्यतमंशो नानाव्यपदेशात् अन्यथा चापि दाशकि
तवादित्वमधीयत एके इत्यत्र हि औपाधिकत्वेन जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः सति
स्वामिभृत्यभावे हि वाहो स्विदग्निस्फुलिंगयोरिवेति संशयः तत्राद्य इति प्रथमसूत्रे कः पूर्वपक्षः
26 द्वितीयस्तु भेदश्रुतेरंशत्वात् स्वाभृत्यवदेव जीवपरयोरुपकार्योपकारकभाव इति।
५८ सिद्धान्तमाह परस्यांशो वा अंशो आभासरूपो जीवः कुतः नानाव्यपदेशात् अन्यथा चेति श्रुति
स्मृतिभ्यां अन्यथा चापि परमात्माभिन्नत्वश्च जीवः ब्रह्म दासा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवा इ केवर्ताः
त्यन्यतमस्त्वादिश्रुतिभिर्भेदाभेदप्रतिपादनात् जीवेश्वरयोरंशांशिभावो गृहस्य गृहं संपद्यास्मृपासो
६६ न रंहस्य सूत्र गौ भावो मद्ये पालनाद्वा येन न हे तत्मः स्ववेग नानोपगच्छ दिमन्तु तापरि
रयो मानदृष्टसंगिर इति चेन्न जीवस्य परिच्छिन्नत्वात् कर्मफलव्यतिकरः जीवस्य पर
मात्माभिन्नत्वाच्च परिच्छिन्नत्वमित्याशंक्याह सूत्रकारः आभास एव चेति जलादिप्र स्म॰
तिविंबितसूर्यादिवदाभास एव प्रतिविंबरूप एव जीवः कल्पत्वात् प्रतिविंबोपाधिरिति चेन्न २६
अन्तः केचित् अंतःकरणविशिष्टकर्तृत्वादिसंसारस्यानुभूयमानत्वात् कार्योपाधिरयं।
जीव इति वचनाच्च अंतःकरणं प्रतिविंबजीवोपाधिरिति वदंति तदयुक्तं अन्तःकरणस्या
र्थवत्वोपपत्तेस्तयो नन्वेवमपि फलव्यतिकरः स्यादिति चेत्" सेवकाट

गोलेचरं नहिं इन्द्रो मायाभिरिति भेदस्याभासमात्रप्रसंगः ननु चेन्द्रस्य पौनरुक्त्येन प्रमाणयोपपत्तेः
तथाहि इन्द्रो मायाभिरित्यत्र मायाशब्देन प्रज्ञाविशेषो मिथ्याभिनिवेशो वा मिथ्याभिमानो
वाभिधीयते ननु श्रुतेः परमात्मानेकत्वे नैव बोधितं [illegible] नानारूपः सन्नेव [illegible]
तरत्वेन प्रमाणमुपपद्यते नाज्ञानं नानात्वप्रतिपादने तात्पर्यं [illegible] प्रज्ञामेवं [illegible]
नेकत्वप्रतिपादने तात्पर्यं [illegible] अज्ञानमेकमेव [illegible] धार
[illegible] विद्याभेदेन [illegible] विद्याः [illegible]
नेकधा अनेकप्रकाराविद्या [illegible] भावः [illegible] नानामायाः [illegible]
ईश्वरः मलिनसत्त्वप्रधानाविद्यामात्रिन्यावे [illegible] नेकधा [illegible] जीवा [illegible]
नपदेन नाना जीवा उक्ताः [illegible]
धिकः परमात्मा [illegible] जगत्
[illegible] विद्योपाधिकः मायया [illegible]
नेन [illegible] जगदुपादानकारणं मायोपाधिकं [illegible]
[illegible] मायोपाधिकः परमात्मा सोपाधिकः मायाप्रधानेन जगदुपादानका
रणं [illegible] प्रज्ञानमेकमेव मायया
विद्याभेदेन नानाजीवेश्वरयोर्भेदः [illegible] अज्ञानमेकमेव मायाविद्याभेदेन नानात्वं [illegible]
प्रतिबिंबभावेन जीवेश्वरयोर्भेदः जीवानामेकत्वमपि [illegible] माह [illegible]

नुपपन्नमिति वाच्यं हिरण्यगर्भशुकवामदेवादीनां मुक्तश्रवणेन स्मरादीनां संसारानुपपत्ते
रप्रसंगात् तदनभ्युपगमे तन्मतिपादकशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगात् किंच यावदधिकार
मवस्थितिराधिकारिणामिति सूत्रोपात्तेनैत्तद्धि पदे शास्त्राणामधिकारिपुरुषाणां निमित्त
वशेन जन्मान्तरवत्तेरपि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धाभावेनाधिकारावसाने मोक्षोऽभ्युपेयते एकजीव
पक्षे तन्मते दृततल्लोकत्तिः स्यात् यदपि च साक्षात्कृततत्त्वो गुरुः शिष्याय तत्त्वमुपदिशतीत्य
भ्युपगतं तत्र न तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं उपदेक्ष्यन्ति
ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः तत एकजीवपक्षे उक्तगुरुसाक्षात्का
रस्य गुरोरभावेन गुरुशिष्यव्यवस्थायाम् असंभवात् निर्मोक्षः प्रसज्येत किंच कर्मकाण्डज्ञा
नकाण्डयोरेकजीवपक्षेऽधिकारिभेदाभावेनाप्रामाण्यप्रसंगः तस्मादज्ञानमेकं तदुपा
धिर्जीवोऽप्येक इत्यनुपपन्नमिति अत्र ब्रूमः अज्ञानमेकं मायापदवाच्यं श्रुतिबोध्यतयोपादेय
त्वात् अज्ञानेनावृतं ज्ञानं मम माया दुरत्यया विभेदजनके ज्ञाने इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो
निरासप्रकरणे मूलाविद्यानिरूपणे श्रुतिलिंगाभ्यामविद्यैक्यं निश्चितं तदुपाधिकजीवो
प्येक एवेति निश्चीयते न च बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यं अत्र सम्बन्धो ज्ञानिनो पत्र. २७
मोक्ष इति व्यवस्थासंभवात् हिरण्यगर्भादीनां मुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्य स्तुतिपरत्वे
नस्यार्थवादत्वप्रामाण्याभावात् न च महानुभावानां तेषां तत्त्वज्ञानाभावे स्मरादीनां तत्त्वज्ञानो
त्पत्तौ कारणाभावादिति वाच्यं स्वप्नादिदृष्टिविषयवदेव तेषां ज्ञानाभावेऽपि विवेकवैराग्यसंप

ज्ञानकार्येन वास्ताते आयोगेन जीवपरमात्मभेदकल्पनायो गान्नेनानेकत्वं जीवोपाधिः।
किं तज्ज्ञानं स्वातंत्र्यानन्तरं येन नानात्वं स्यादिति विवेके जीवः सोऽपि नानात्वं तदुपाधेरज्ञानस्य नानात्व
नप्राप्तावक्ष्यते ... पि नाज्ञानानां प्रतिबिंबितत्वात् नन्वेतद्विविक्तु वा किं जीवानामेव परिच्छि
न्नत्वादितरेतरव्यावर्तनत्वाज्ञानं कर्मफलव्याप्तिकरः इति चेन्नायं इति नानाजीववादिनामभि
प्रायमाहुः अन्ये तु जीवेश्वरविभाजकोपाधिरज्ञानमेव तत्स्वस्वातंत्र्ये आत्मनः एकमेव
तस्मान्निर्विवादं जीवस्य उपाधेरेकत्वान्नानात्वं व्यक्तं च एतज्ज्ञानेऽप्रमाणं तर्हि नेयमाप्रमाणं चेदेकत्वं च
नस्याप्रमाणां तु नन्वेकजीवे बन्धमोक्षव्यवस्था कथमेकस्यैव नानात्वेकरणं नानात्वेऽप्रमाणं तत्
नानात्वेन तज्ज्ञाने केस्मिन्नप्रमाणे तत्सहितः प्रमाणं तद्वदेकजीवे बन्धमोक्षव्यवस्था तो८
संभवति स्यादेतत् कोऽयं मुक्तो नाम स्वाविद्यानिवृत्तिमानिति चेत्तर्हि तावेकाविद्यानिवृत्ति
मोक्षः स कथं ... न निवृत्तेः संभवान्न स्वाविद्यामनन्वय ... ज्ञानोदयसंभ
वान्न यदि विद्वान् निज्ञाननिवृत्ते रप्युरुषार्थत्वान् तन्नज्ञानस्यानावरणमोक्षं र विद्यान।
ज्ञानात्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वं तत् ज्ञानस्य स्वभेदस्य संसारहेतुमूलाविद्यानिवृत्ति मोक्षः स
एव तत्त्वमस्य ज्ञानस्य वेद्यत्वे तत्र बन्धमोक्षव्यवस्थापपन्ना इति चेत्तन्नानाजीववादप्रसंगात्
तथाहि यदविद्यापाः नानात्वे न देहे देहे तत्तदात्मप्रजीवभेदस्यावश्यकत्वेऽपि नानाजी
ववादप्रसंगः अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानस्यानुपपत्तेर्ज्ञानविरोधश्च यत्र नहि मूलाविद्या
या निवृत्तिर्मोक्ष इति चेत्तत्र एक मुक्तो सर्वमुक्तिप्रसंगात् न च जीवैकात्सर्वमुक्तापादनम्

गं वान्यतरल्लिंगं वा अन्यतरल्लिंगमित्युक्तावपि सविशेषलिंगं निर्विशेषलिंगं वेति संशयः।
न॰सं॰ यः तत्र सर्वकामस्सर्वमेकत्वः स्थूलमनण्वह्रस्वमित्याद्युभयविधश्रुतिसंभवात् उभ
टी॰ यलिंगं ब्रह्म निराकांक्षः सिद्धो यत्नेनोभयलिंगं ब्रह्म एकैकत्ववचनः द्वैरूप्यायोगात् न स्था
२८ कमेव सविशेषं निर्विशेषं च भवतीति युक्तावक्तुं शक्यं यन्न तद्धृथिव्यामितः सविशेषस्व
भावतो निर्विशेषं चेत्युभयलिंगं ब्रह्मेति चेन्नैतदेवं न ह्युपाधियोगादपि स्वभावतोपि निर्विशे
षं सविशेषं भवति विरोधात् एवं च कि त्वपापसार्थं केनिर्विशेषं सन्न रूपं सविशेषं सर्वदेप।
मायामयं तथा श्रुतिस्मृती भवतः अथाह सर्वगंधः सर्वरूपमव्ययं तत्स्वारसं तिमसगायवर्च
यत् श्रुतायत्नेनेमहतः परं धृवं निचाय्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते सर्वथा सेयवत्तेनेन।
गंवा स्थूलत्वोरसन्तनपैवेवारेयमानमानेनतेवास्य स्थूलत्वः शब्दानवनयव अतोदिम
२९ स्परं ब्रह्मनसनन्तरासदुच्यतेस्मादेतेन सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषं सर्वकामत्वा
दिश्रुतेरिति प्रसक्ते न तु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे सगुणवाक्यानां सगुणादिवाक्यानां वाक
निर्विशेषपरत्वे गति रिति चेन्न तेषामन्यपरत्वेन तत्रैतात्पर्याभावात् तथा हि सर्ववेदान्तस्सामान्यतो। द॰सं॰
न५ निशाहेण सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वमवगम्यते ततस्य सर्ववाक्यानि स्वप्रतिपाद्ये याथात्म्ये
प्राचेतसतत्स्वहेह्राराब्रह्मसाक्षात्कारेत्यादितेनततत्परपर्यवसंति उपासनावाक्यानितत्रु २८
ण विशिष्टोपासनविधानेन चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मणि पर्यवसंति ततस्सर्वादिवाक्यानि
साक्षात् ब्रह्मणि पर्यवसंति तदुक्तं शुद्धिद्वारा कर्मकांडस्य वाक्यं चित्तैकाग्र्यद्वारेणोपा

सविशेषसमष्ट्यादौ वा५

ज्ञानोपस्यरादीनां नत्वज्ञानोपमर्दो बाधकाभावान्तरंगकामोपजनेनेत्यादिवाक्यप्रामाण्यात्तस्
मोदेशोनयागादिष्वनुतिवद्वृद्धव्ययोगानव्युत्पत्त्यादिप्रामाण्यात्सांनोदेशोनप्रवचनादिपुष्पह
सुपपत्तेः नवबन्धसम्बन्धपासनायाहविरोधः आवाहादिकप्रमाणान्तरैर्दविषयत्वमपास्त ख
वदविरोधोपपत्तेः ननुचैवं सति पूर्वकल्पस्य हरगुणोपासनयापवर्गं लोकंगतानां तत्वसाक्षा
त्कारोत्पत्त्याज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षस्य संपन्नत्वेन तास्वरूपादीनां संसारात्तदुपलब्धिप्रसंगइति चेन्नैव
सम्भवतन्तदुपपत्तेः नहिसत्त्वज्ञानपूर्वमप्युपास्यसामग्र्यानि कल्पितत्वप्रमात्रमुक्तिकर्दशनेनेवं धर्षदर्शने
न वास्तवप्रमुक्तिवेद्यो वा भवति नतप्रमाणत्वज्ञानप्रामाण्यमेवतन्नाधिकारिभेदाभावात्कैवज्ञा
नकोटप्रामाण्यमनुक्ते नचगुरुशिष्यावस्थानुपपत्तिः परोक्षज्ञानवतोऽपि तत्रिष्टस्या
परोक्षज्ञानोपपत्तेः प्रथवाप्यरम्भरोगुरुशाशेरमात्रिमपासाधकमनुष्यत्वातीनितावस्था
नविरुध्यते तस्मादेकएवजीवः किंच प्रामाणएवच स एवक्रम्कर्मोतत्त्वस्थेनयाहूविविधिषुः
सन्नासौ प्यनवदासंपद्ये प्राप्नवतिप्राप्तेनात्मनात्मसंपद्यत्युक्तेः प्राप्तेनात्मनाहावृद्वदन्त्यादिषु
कवचनसामर्थ्यात्जीवैकत्वमभ्युपगंतव्यं ननुचैवमेवमाः सर्वाः प्रजाः सन्तिसंपद्य न विदुः
दुःखीतरागमयकोधामन्मयामात्मपाश्रिताः पात्वदधिकानमवल्पितितराधिकारि
कारणमित्यादिषुबहुवचनसामर्थ्यात्जीवबहुत्वं किं नस्यादितिचेन्नेतद्वत्स्यैकत्ववादेऽकौ
पपत्तेः तस्मादेकोजीवइति सिद्धं इति मतमेवंतस्तोयं स्थितं तस्यानन्तानपि परस्यात्मपरिग
१७२ सर्वज्ञाद् जीवस्य तुप्रमादीपेनब्रह्मणःसंपन्नो भवतिनतिंतिविशेषत्वविशेषोभयपर्तो

न.व्या.
मे.टी.
२६

धकाभावात् तस्मादज्ञानगे विंबप्रतिविंबभावेन जीवेश्वरविभागः अथवाविद्याविषया
ष्टचैतन्यं जीवः अविद्याप्रतिहितं चैतन्यमीश्वरः प्रत्याहुः बिंबत्वेश्वरप्रतिबिंबत्वेन पक्षाश्रयणे का
ल्पितजीवत्वमीश्वरत्वं चेतनपात्रस्य लौकिकल्पितमिति तदेषा प्रेमसूत्रकारोप्याह बुद्धिपूर्वा
सभात्वप्रसेनसाधावात्र भववसोर्भेदव्यपदेशादिति एतेनापि केचित् प्रमाणोक्तं तदेतज्ज्ञानमेवान्तर्भवति
गमनेनान्यरूपादिप्रतिराशिष्टात्रह्वेनापदेशेन अज्ञानमेकं तदृष्टिभेदेन जीवभेदसत्वं च फ
लितमाह अविद्येति नन्वज्ञानेऽवलम्बस्य स्वरूपे चितिज्ञानुपपत्तिरिति आशंक्य प्रमाणभेदेन त
द्विभेदमुपपादयति तस्मादविद्येति अविद्यायाः प्रतिविंबितो जीवो वस्तुतः प्रमाणान्तरं हि प्रम
माणान्तरः प्रमाणतस्मादवेदविद्येति अपरमाणान्तरं शक्तिप्रयुक्तकाश्रितोनानोहप्रतिपादनार्थः
मा रागादीनां संसारोपलंभात् प्रतिपुरुषं तज्ज्ञानामीमांसानुभवसमानाः निर्भिन्नात्मज्ञानानि
शोकतेत्याति अपस्यायवधमोहत्वावस्थानं तस्मान्नित्यमायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादिश्रुतौ
मायाभिरिति बहुवचनमात्मस्यांच्छ्रजामेकामिति श्रुतेः समष्टाज्ञानविषयत्वपात्यन्यप
पत्तेः अन्यथामायाभिरिति बहुवचनस्यान्यथैकस्य प्रसंगात् अर्थान्तरकल्पनायां प्रकृतेह
नाशक्यतः प्रकृतिप्रसंगात् अंतर्धानप्रतिहतानां विपरीते बलाबलमिति तन्मायाबाहुल्यो रास.१
पालुच्छेदायानेकाभिति श्रुते रज्ञानसमष्ट्यैकत्वविषयत्वमपगतमज्ञानस्वज्ञानानाना २२
नीतिस्थितेन तदुपाधिका जीवाश्चानानामभेदेति एवं च सुकादीनां मोहे प्यस्मादादीनां संसारो
पलंभो न विरुध्यते नन्वज्ञानभेदेन जीवभेदाभ्युपगमे प्रतिजीवं प्रपंचभेदः स्यादेव

नवाकं भाव्ताद्देवननमस्यादिवाकांमन्यानेदेस्वप्रकाशोप्रयानोति स्फटिकलपादिवाकानि।
नुग्रधानोपायवारन्यायेनस्फुटाद्दर्शनेस्वलज्ञानोपायनपात्रस्तेणापर्यवस्यति तदुक्तो
माचार्यचरणैः स्वलोहविस्फुलिंगादेः स्फटिकयोश्चेति नान्यथा उपायः सोवनागपनाहिमे
दःकथंचनेति ननस्वस्वगुणोपायमनस्फुणादिप्रति पादकवाक्यानां ब्रह्मज्ञानोपायत्वोप।
दर्शनमुपवर्तनंनिर्विशेषब्रह्मणिप्रमेवस्तानान्निर्विशेषब्रह्मणैवियाप्रतिबिंबितसद्भावो
इदं विद्यापादेर्तिरस्कारो [illegible] तिबिंबप्रतिबिंबभावेनजीवेश्वरभावे [illegible] मयदेवतात्मज्ञानो इदं
लक्ष्यादिरूपणोपायानामितिसूत्रकारस्याह प्रतएवेति यतः ब्रह्मनिर्विशेषमतएववेद
नेषुजलसूर्यादिप्रमापादीयते नानेववेदांतानुसारइति यथैवमात्मना ननु सूर्यादेनारूप
वैनेनजलादौप्रतिबिंबसंभवेपिब्रह्मणोरूपादिरहितत्वेनकथमविद्यायांप्रतिबिंबोदयः। यांश
नचजलेन्याकाशादिप्रतिबिंबवद्वविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिंबसंभवइतिवाच्यं आकाशस्या
पिरूपादिशून्यतयाजलादौप्रतिबिंबासंभवात्तत्र सत्यं जलभाजनेमात्रंनह्याकाशानु
भवविरोधइतिवाच्यं नह्यपिरूपादिमत्त्वहेत्वात्प्रतिबिंबएवानुभूयतेआकाशप्रतिबिं
बानुभवस्तुभ्रमएवतस्माद्विंबप्रतिबिंबभावेनब्रह्मणोजीवेश्वरविभागोनुपपन्नइति
चेन्नरूपवतएवप्रतिबिंबइतिनियमाभावात्तत्रूपादिरहितस्यलौहित्यरूपादेःस्फटिका।
दौप्रतिबिंबदर्शनात् नचरूपादिहीनस्यद्रव्यस्यप्रतिबिंबासंभवइतिवाच्यं नादशाको
मादेः प्रतिबिंबदर्शनात् आकाशानुभवस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् नचतस्यभ्रमत्वंवा

नना
सं.टी.
२०
20

पंचस्य स्वस्वात्मनो प्रहितं चैतन्यमीश्वर एक एवेति नानेकेश्वरकल्पनापत्तिः सर्वं तेन वि
रोधो वा यस्य वा व्यष्ट्या ज्ञातो प्रहितं चैतन्यं जीवः समष्ट्या ज्ञातो प्रहितं चैतन्यमीश्वरः तत्स्वप्र
प्रपंचः सर्वसाधारणः एवं च तत्प्रत्यभिज्ञाविरोधो न वा प्राप्तविरोधः नापि कल्पनागौरवं
न वा निर्मोक्षप्रसंगः स्वस्वगुरुसाचार्यप्रसादेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण स्वाज्ञाननिवृत्त्या तत्कोपि
लिंगशरीरनिवृत्तिनिवृत्ते संभवान्निर्गुणब्रह्मभावापत्तेरविरोधात् ननु स्वप्नोलिंगिर्ज्ञाना
नो वेश्वरजगतो विद्यमानत्वेनाहं मुक्तोन्यो बद्धः अन्यः प्रपंचश्चान्यदीश्वर इति भेददृष्टेरनिवा
रणान्न द्वितीयब्रह्मसाक्षात्काराभावेन कथं निर्गुणब्रह्मभावापत्तिर्मोक्षः उच्यते इति चेन्मैवं द्वैतस
वस्य परमात्माभावाच्चारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुत्या स्वस्वज्ञानादिसमस्तजडजातस्य
ब्रह्मण्येव कल्पितत्वावधारणेन मिथ्यात्वनिश्चयादद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारसंभवेन ब्रह्मभा
वापत्तिर्मोक्ष उपपद्यते नच स्वज्ञानेन स्वाज्ञाननिवृत्तावपि अन्याज्ञाननिवृत्त्या ब्रह्मणः शुद्ध
वस्थानस्याभावात् ज्ञानेन सगुणब्रह्मभावापत्तिरेव स्यादिति वाच्यं स्वाज्ञानात्स्वस्यैव यो
गात् तन्निवृत्तौ शुक्तिज्ञानात् रजतसाक्षिणः संभवति किं तु शुक्तिरेव प्राप्यते एवं निर्गुणब्रह्मज्ञाना
न्निर्गुणब्रह्मैव प्राप्यते न सगुणं तस्य मायामयत्वात् यथा शुक्तावन्यस्य रजतभ्रान्तिदशा
यामन्यो विशेषदर्शी शुक्तिज्ञानात् शुक्तिमेव प्राप्नोति न रजतं परमार्थतस्तत्राभावात् स्वा
न्यज्ञानकल्पितस्य रजतस्यान्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावाच्च तथा ब्रह्मण्यज्ञानादीश्वरजग
ज्जीवानित्यस्य अंशस्यास्माचार्यप्रसादादन्यो विशेषदर्शी अहं ब्रह्मास्मीति अद्वितीयब्रह्मसाक्षात्का

राम
२०

स्यात् नचैवमापत्तिः योगभेदसत्तया पत्त्यसत्तमसन्नवसमयापत्तौ तिप्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसंगात् यस्या
ज्ञानकल्पितत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् अन्यथासत्त्वाविषयत्वात् नच भ्रांतिर्नु बाधकाभावात् एकः परमे
श्वरः सकलजगत्स्थितिलयकारणमिति सर्वेनेत्तसिद्धान्तविरोधप्रसंगात् किंच न तथा
पीति हि यथासमष्टाज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वरः तज्जन्यः प्रपंचः सर्वसाधारणस्तथाप्यु
क्ते नेश्वरानिर्मोक्षप्रसंगेन तथाहि निर्गुणब्रह्मभावापत्तिर्मोक्षः एकस्मिन् ज्ञानेन सर्वो
ज्ञानानामपि निवृत्तेरीश्वरजगतोरबाधेन निर्गुणब्रह्मभावासंभवान्मोक्षो न स्यात् किंचा
द्वितीयब्रह्मज्ञानान्मोक्षोऽभ्युपगन्तव्यः नच बाधितानुवृत्त्या ज्ञानेनानाजीववादेन संभवतीति वा
च्यम् तथा हि जीवेश्वरजगतामविद्यमानत्वात् न तन्मुक्तिर्मोक्षः प्रसज्येत किंच सा ब्रह्मसाक्षात्कारेण
नकचिद्वन्न ज्ञानान्मोक्षो यथाऽद्वैतेपि सगुणब्रह्मप्राप्तिर्मोक्षः स्यान्न निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः केषां
चित् मुक्तेतरोवा इत्युक्तत्वात् प्रतिबन्धकत्वस्य सर्वसामान्येनाभ्युपगन्तव्यत्वेन कथमपि दृष्टा
दृष्टाविरोधात् तस्मादज्ञानानां ज्ञानेनैव मुक्तेनानाजीववादो न चानुपपन्न इति युक्तो वक्तुं युक्त्या
नभेदेन जीवभेदोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः सर्वं यादृशसामान्यात् नचजीवभेदेऽनेकप्रपंचोद्य
वकल्पनापत्तिरितिवाच्यं दृष्टापत्तेः नच प्रत्यभिज्ञाविरोधः तस्याभ्रमरूपत्वात् नत्वाहिप
कल्पितमुक्तिकायाकलेवराणां पुरुषाणां रजतभ्रमसतित्र ज्ञानकल्पितत्वांस्य २७३
न्यान्यभेदेऽपि ह्यनाज्ञानकल्पितरजतस्यान्यस्तत्ताविषयत्वेऽपि तद्वद्रजतमनुभू
तेनैदंत्वमयापत्तिप्रत्यभिज्ञा भ्रमरूपा जायते एवं प्रकृतेऽपि सर्वाज्ञानकल्पितत्व

णायोः सर्वेऽवलम्बनानप्रसंगात्प्रधानत्वं येनुप्रकारेणाभवतीति न घ्या संप्रदानोपि सर्पवत्सा
नवा॰ स्तार्थः ननु केवार्त्तिकाचार्यैः यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि सा सैव प्रक्रियेह स्या
सं॰टी॰ त्साध्वी सा चानवस्थिते ति तुस्मृतित्वान्नेनम रवाच्यार्थस्यापायोपि हि न स्यैव स्य इस्य जगत्तु।
२२ स्मादिकारणत्वमुक्तं ननूपादानत्वेन कारणत्वेन च द्वैधा भवतीति तत्र केन रूपेणोपादानत्वं कि
न्तु रूपेण कारणत्वं चेत्याकांक्षायां ननु भयं क्रमेण दर्शयति सर्वेत्यादिना ज्ञानेति ज्ञानशक्ति
मत् ज्ञानो यदिह न स्वरूपेणोपसर्पः अन्यथा शुद्धस्यासंगत्वेन कारणतायोगात्कारणत्वेनामसु।
पादानमेव तत्परो न ज्ञानविकीर्णाकृतिमत्वेन तत्र शुद्धे ब्रह्मणि न संभवति अत्र संगोपस्य संयु।
21 क्तत्वमाहिश्शुत्वाद्ब्रह्मणः संगतानावत्प्रमेयज्ञाने कृतोनानिमित्तसंभवान यथोक्तेश्वर।
स्यैव हि न दितिभावः एकस्यैव ब्रह्मण उपादानत्वे कर्तृत्वे च दृष्टान्तमाह ऊर्णनाभीति ब्रह्मणो
ऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे प्रमाणमाह यथेति श्रुतिरियाहेन यथा ह्यपि व्याप्तो यथायथः संभवे
ति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वं यथोर्णनाभिः सृजते गृ
ह्णते च यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः यथा सुदीप्तात्पा
वकाद्विस्फुलिंगा इत्यादिवाक्यानि रूढत्वेन यथोक्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे जगत्कर्तृत्वेन संभवतो। राम॰
ति सर्वज्ञत्वे च कर्तृत्वे च प्रमाणमाह यः सर्वज्ञ इति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः त। २२
स्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते एष सर्वज्ञः एष सर्वेश्वरः एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्व।
स्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च।

ग्राह्यत्वेनैकत्वमनिर्विशेषमद्वितीयपरब्रह्मैव प्राप्नोति न स्वगुणाभोग्यत्वेन स्वमायाध्यासेन परस्मा
त्पेन सत्यनिर्विकेऽत्यन्ताभावात् नहि सोऽन्यो ज्ञानेन पारमार्थिकं वस्तु भवति तस्मान्मायाधारणा
माध्यारणश्चैतन्याभ्युपगमोऽपि निर्गुणब्रह्मभावापत्तिरूपो मोक्षस्तदुपपद्यते तस्मादितो मायया
भिः पुरुरूपईयत इत्यादिश्रुतिवचनात्सर्वेषां महेश्वरब्रह्मज्ञानात्मोक्षस्साक्षात्तानान्तु भववन्ध
देनैकानज्ञानानात्तिन्नब्रह्मस्वरूपोऽपि नित्यानित्यतत्र पारमार्थिकजीवाश्रयत्वे नराविलक्षणत्वेन चसर्वतद्
पस्वरूपत्वनिरूपणे वक्तव्ये तस्मादित्युक्तिरत्यन्तो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्य वेदान्तस्य सामञ्जस्येनोपप
द्यते तस्माद्ब्रह्मजीवयोर्वास्तवो भेदः सत्यमहि यावत्सर्वात्मत्वस्याभ्युपगमात्तद्रूपहितनयोर्भेदः वस्तु
तथोरपि नात्यन्तं ब्रह्मभूतमतो न तथा भेदाभावात् विहितं पादद्वैतं साधनन्नज्ञान स्वमाया
शबलोपनाश्यत्वाच्च सर्वोपि पदार्थमायापहितं चेतनस्य जगत्कारणत्वम् ः ग्राह्यः मीप्सर ९
सर्वं संमतं तत्त्वमसीत्यतो सर्वपापोति ज्ञानेनैकत्वनानात्वाप्रकारानेकत्वादजीवेक
त्वनानात्वयोर्विचारेऽपि मायोपहितं चेतनस्येश्वरत्वमविचारमिति सर्वप्रमाणेति ना
यो घटे विचारा आत्मेऽपि जीवेकत्वनानात्वयोर्विचारसम्भवात्किमुपादेयमिति चेदेषसूत्र
सर्वभूमाऽदेयं सर्वे हे यमाया मयतानाह्यवहारमनाहि सर्वस्य हेयत्वमेवेनन पादेयत्वमिति वेद्य
ग्रहणं तो माया वाद नामायेन ब्रह्म ज्ञानेनात्म पाव्यवहारेण विनाब्रह्म ज्ञाना सम्भवात्तदुपादे
यत्वमस्य सर्वभूमादेयं भवमेव सर्वविश्वेषः जीवैकत्वेनानात्वे वापयायमस्मनो याचतेतन्त्या
नंयत्वं सौकृतम मस्यगात्मानाेविविच्यानसब्रह्मतस्माद्व्यपात्रवनत्वादिवेनचंत्स्वरूपगणः स्व

दि २

ने॰ सं॰
टी॰
२२

त्रिलोचनंनीलकंठंप्रशांतंध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिंसमस्तसाक्षिंतमसःपरस्तादि
त्यादिश्रुतेः नमोव्रह्मविष्णुमहेश्वराः विभूतयः सब्रह्मासशिवइन्द्रत्यादिश्रुतेः परमेशस्याज
गन्नाथाविरंचिः पालकोहरिः संहर्ताकालरुद्राख्योनमस्तस्मैपिनाकिनइतिवचनाच्च
त्रिवर्णायेति वैष्णवास्तु मायाधिकः परमोशःशंखचक्रगदांबुजपाणिलक्ष्मीसमेतोविष्णुः। श्लो४
तिमायसत्वमस्रूपहितः सत्वप्रसवात्सर्वोभवतिसएवमुमुक्षुभिरुपास्यस्तस्माद्विष्णुः।
नेयोविभूतयः वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् तमेवंविद्वानमृत
इहभवति नान्यःपंथाविद्यतेयनाय सब्रह्मासशिवःसेंद्रःसोक्षरःपरमःस्वराडित्यादिश्रु।
२२ तेः सोहमितिश्रुतेर्नादिनेत्यादिवचनाच्च तिमन्यते हिरण्यगर्भेत्वध्यात्मनिवासिनांबहु
नांमतानांहिरण्यगर्भसमष्टिलिंगोपास्यसांख्याः शैवादिपदेमूर्तित्रयातिरिक्तंमूर्तिंकल्प
नायांप्रमाणंविनिदाहरंति श्रुतीनामर्थानवलोपयतः व्रह्मणोमायोपहितस्यरुद्रत्वे
तिलयकारणत्वेनरुद्रत्वमुक्तं नत्वेवंप्रपंचयित्वान्विपश्चाणामारोग्यात्येन।
रसिद्धक्रममाह पवनमिति शर्वाद्यष्टमूर्तिविहायादिमाक्रियप्रधानमायायामहिताशीश्वरादिम
यः अत्राप्युक्तमः सेहसमानमाणिकर्मसहकृतः परमेश्वरहरदितानीष्टव्यमि। सप्त
तोहन्ते तत्तद्धितः परमेश्वरस्याकाशादुत्पद्यते याकाशाद्वायुस्ततोग्निस्ततोजलततः २२
पृथिवीचेति नवाचेतनस्यकेवलस्याकाशादेर्वायुपादानत्वंकथंभिन्नत्वाच्चेतनत्वद्
योहितचेतनस्यैवोपादानत्वेनविवक्षितत्वात् तथाचनचेतनकारणतावादिश्रुतिविरोध

त्वा

यथा नैश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिसंयोगात्प्रकारे जगत्कर्ता जगदुपादानं चेति योजना यस्मै
वृमायोपहितः परमेश्वरो ब्रह्माविष्णुमहेशादिरूपतां भजते तथाहि मायानिःशेषनिरतिशयसत्त्व
विशिष्टोपाधिकारणमुपहितमते परमेश्वरे [illegible] पालकान्तर्यामी [illegible] कमण्डलुमन्त्रमुपहि
४३ तः सन्परमेश्वरो जगत्पालको विष्णुर्भवति यो वै चक्रगदादिवन्मायायामुपहितः सन्परमे
मेश्वरो जगत्संहर्ता रुद्रो भवति त्रिनेत्रशूलपाणिर्मायोपहितः सन्परमेश्वरो जगत्संहर्ता सोम
हेश्वरो भवति ब्रह्मा महाशिवः सदाशिवः परमेश्वर एव विष्णुरित्यादिश्रुतेः एकेनम
निर्दिश्य द्विधा सा [illegible] मेयो [illegible] रवेन्द्ररुद्रेन्द्रस्य कार्यभेदात्तया का विधा
नराद्या विष्णुभक्ता [illegible] सर्वं [illegible] सर्वेश्वरेण [illegible] हिरण्य
गर्भो जीवः परमेश्वरो [illegible] समष्टिलिङ्गशरीराभिमानी सत्यलोकवासी विष्णुर्विरा
ड्ब्रह्मपरिणामरूपः [illegible] सर्वलोकानामधिष्ठाता सत्त्वलोके चरति कोऽन्यः
स्य सर्वकर्मस्थितिमहाभारत [illegible] विष्णुभक्तिर्महेश्वरत्वं साधने [illegible]
भक्तिः [illegible] वधानं विष्णोः सनत्कुमारनारदादयो [illegible]
नाकं [illegible] महेश्वरादिरूपो [illegible] इति पुराणवचनात् [illegible] चरण
भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते इति भगवद्वचनात् [illegible]
[illegible] मायोपहितः परमेश्वरः कलाः सनन्तलोकं [illegible] समेतः [illegible] रतिशायम
वसन्मायोपहितः सन्परमशिवो भवति स एव सर्वमहेशिमायास्मा उमासहायः परमेश्वरः प्रभु

दार्थानां विद्यमानत्वेन घटरूपदार्थानुत्पत्तिप्रसंगो भवति न च शक्तिसाहचर्यमसद्भावे मानाभाव इति वा-
त॰सं॰ च्यं कारणतानवच्छेदकाद्योगोमतिसाध्यादि समवधानेदाहानुत्पत्तिरूपमेदाहोत्पादकशक्ते
टी॰ हानुकूलशक्तेर्विनाशोत्पत्त्योरवश्यकल्पनेन शक्तिसिद्धेः न च प्रतिबंधकाभावेन दाहोत्पत्त्य
२३ पपत्तौ कथं शक्तिसिद्धिरिति वाच्यं प्रतिबंधकाभावस्य दाहकारणत्वे मानाभावान्न च व्य
तिरेकप्रयोजकाप्रतोन्त्यन्यथानुपपत्त्या समवायादिसंबंधेनोत्पादकत्वेनाभ्युपगमात् तदनाश्रेकमस
तःसत्तापत्तेनिरुत्तमानाभावो तोऽप्येतत्तादृशीतिन्यायेन वाभावकारणत्वं न स्यादितिन कर्तृनाशं नस्मा
त्कारणैकार्यानुकूलशक्तिरभ्युपगंतव्या एवं चेदवश्यमविमानयपुनरभावात्साहचर्यसिद्धि
23 स्मात्पदार्थानां मानान्तरं द्रव्यादयः षट्पदार्थाः सम्यक्सङ्गता किंच द्रव्याणि नवैवेत्यसंगतं यथ
कारस्यापेक्षा सदृशस्पर्शनोऽन्वयोऽबाधकास्य तालोकाभावतत्पाकयोरुक्तेनामिति वाच्यं प्रतियो
गिनिरपेक्षत्वात् प्रतीयमानस्याभावत्वकल्पनायां मानाभावात् नीलत्वमन्धकारत्वमिति द्रव्य
त्वप्रतीतेरस्यानुपपत्तिः स्याद् न तस्माद्द्रव्याणि नवैवेत्यनुपपन्नं किं च ग्रामस
तःश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वं भवेत् निर्गुणत्वश्रुतिविरोधेन इदं रूपवत्त्वव्यङ्गमेन गुणाश्रयत्वं समवायि राम॰
कारणत्वेन वा द्रव्यत्वकल्पनायां मानाभावात् न चात्मनो द्रव्यत्वे गुणादिस्वरूपत्वेऽप
त्तिरिति वाच्यं तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वात् सर्वप्रेरकत्वेन च सत्तोपपत्तेः कृतः प्राप्ते २३
श्रमेतादि द्रव्याणि नवैवेत्यनुपपन्नं यतो नवत्वं नियमादि सर्वस्य मायिकत्वात् सर्वस्यानित्य
त्वात् कथमाकाशादीनां नित्यत्वं न च तस्य घटादिवत्प्रत्यक्षप्रमाणगत्वादिविरोधात् तथाहि

प्रसंगात् अत्र वैशेषिका मन्यन्ते द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायविशेषाः षट् पदार्थाः। गुणक
र्मणोर्द्रव्यपरतंत्रत्वाभावकार्यत्वे समवायिकारणे असमवायिकारणे निमित्तकारणं चेति।
कारणत्रयजन्यत्वं द्रव्यं समवायिकारणं तानि च द्रव्याणि नवैव पृथिव्यादयस्तत्र चत्वारः प
रमाणवः आकाशादीनि च पंच नित्यानि नित्यद्रव्याणि द्व्यणुकं परमाणुभ्यां समारभ्यते द्व्यणु
स्मा५ केभ्यस्त्र्यणुकं ततश्चतुरणुकं एवं क्रमेण महापृथिवी महत्यश्चापः महत्तेजो महावायु
रुत्पद्यते त्र्यणुकादारभ्य सर्वं कार्यद्रव्यमनित्यमवयवसमवेतं च अपकृष्टमह
त्परिमाणतारतम्यस्य गगनादिपरिमाणे विश्रान्तत्ववदणुपरिमाणतारतम्यस्यापि
विश्रान्तिस्थानं परमाणुः ननु अणुपरिमाणतारतम्यस्य द्व्यणुके विश्रान्तिरस्तीति वाच्यं
न तस्य सावयवद्रव्यत्वेन सावयवत्वानुमानेन तदवयवद्व्यणुकेषु हानस्यापि महद्वदवयवेन
सावयवत्वानुमानेन तदवयवपरमाणोः सिद्धेः तस्यापि सावयवत्वेऽनवस्थाप्रसंगः न च त
दिष्टमेवानवस्था सावयवत्वे सर्वकार्यद्रव्याणां मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणप्रसंगः अतो निरवयवा
वः परमाणवः तेषां नित्यत्वं तेषां असमवायिकारणनिरूपणं नास्ति परमाणोः विनाशका
रणाभावान्नित्यः एवमाकाशादीनामपि सर्वेषां कार्याणामुपलब्ध्या विभुत्वेन निरवयव
द्रव्यत्वेन नित्यत्वं विनाशकारणाभावान्नित्यत्वं तत्पादादीनां नित्यत्वं च ननु नोमांसशक्ते गु
णाश्रयत्वानुपपत्तिः कथमिति वाच्यं पूर्वोक्तपरमाणुविरोधे तस्य गौणत्वापत्तेः तथा च पुर
मपरमते गौणत्वं समवायादिति एवं मन्यमानान् प्रति अत्रेदं विभाव्यं शंकते शास्त्रकृत् पादादीनां वह्नेर्नाप

समवायिकारणा५

नहिं निरवयवपरमाणोर्नोः सावयववस्तुसंयोगात् । नचानवस्थाभियानिष्टसिद्धिरिति वाच्यं प
न॰सं॰ रमकारणस्यैव विशेषो निरवयवत्वेनानवस्थापरिहारात् । नचमेरुसर्षपयोरल्पपरिमाणप्रसं
टी॰ गोऽनंतावयवत्वाविशेषादिति वाच्यं प्रयोजकत्वात् । किंच रूपादिमत्वात्संयोगित्वेन
२५ नात्व परमाणोर्नोः सावयवत्वं निरवयवत्वाभ्युपगमेऽनंतप्रदेशोत्पादाद्रूपादिमत्वात्घटवत् ।
किंच संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकोत्पत्तिर्वा आसां तु पयन्त्रानंतसंयोगासंयोगात् । प्र
२६ माणोर्नोर्निरवयत्वाभ्युपगमेऽनंतसंयोगो न संभवति तस्मादाद्यप्रवृत्तिनात् । नहि निःप्रदे
शे संयोगः तदभावोऽसंभवतत्स्य संवेद्यत्वादित्यासमनवच्छेदकत्वान्नैवं धाति रूपत्वात्त्वे न
स्यान्परमाणुभ्यां द्व्यणुकसमवायतत्समवायेन । अपि च येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं अविज्ञा
तं विज्ञातमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् न ब्रह्मभिन्नसत्ता नास्तीति तस्मात्तेवाधि
तेस्मात् । नचतत्रदृष्टं सद्धादिदृष्टांतेन कार्यस्य कारणात्मव्यतिरेकेणानुपपादनमनर्थकं
स्यात् तस्मात् ब्रह्माभिन्नं सर्वं प्रमाणयति विलीयते वेति श्रुतिरेतत्रस्त्वनर्हं प्रधानात्महदादेः
रा॰म॰ त्पत्तौ प्रपंचोत्पत्तिरिति चेन्न प्रधानस्याप्रमाणिकत्वेनानभ्युपगमान्नयोगात् । ननुश्रुति
सिद्धत्वात्कथमप्रमाणिकमिति चेतत्र त्रिविधेष्वन्येप्रमाणिकात् तस्मात्सायोपाहि
२५ नात्सूक्ष्मात्कालाकाशादिक्रमेण प्रपंचोत्पत्तिरिति सर्वं प्रमाणसंगतं सत्यं यस्तुते रुप्रमा
णप्रसंगात् । नचनदृष्टं प्रधानविषयपरिग्रहेत स्याद्वरमात्रस्थानपर्यंतमायोगात् । तस्मा
त्सूक्ष्मात्परमात्मनः कालाकाशादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिति । ब्रह्मनवधत्याकाशादिमायाः सूक्ष्मभागोत्पत्तिव॰

२१

नन्ववयवाकाशादीनामात्मनैकान्तिकत्वं विरोधस्तेषामनीश्वरत्वान्नाप्यकार्यत्वं नियमेनैवावयवदृष्ट्या
नादानस्य वृद्धिमनुमानविरोधः इति वाच्यम् सिद्धत्वात् न च विभुत्वेन निरवयवत्वसिद्धेरिति वाच्यं २२
तस्यानिर्वचनात् न नाव वला कालादेर्व्यभिचारो योगिनां विभुत्वं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात्सावय
२४ व निरवयवं वा यास्तदसंभवात् अपि परममहत्त्वपरिमाणवत्त्वे विभुत्वे परममहत्त्वपरिमाणस्या
नित्यत्वानन च तदवयवानां वृद्धिः तत्परिमाणं परममहत्त्वे तत्त्वान्तं मानाभावात् न च सावय
कार्यत्वप्रसंग इति वाच्यं नहि सावयवत्वं कार्यत्वेनोपलब्धं तत्र तत्र दृष्टान्ताविभान्ना
उपमासंभवात्= सिद्धेः नाप्युपमानविरोधः नियतत्वाभावेपि तत्संभवात् नाप्यागमविरोधः वादिवाक्या
स्याप्रमाणत्वात् श्रुतिस्तु नित्यमेवेत्यादि न च विनाशकारणानिरूपणात् कृत्स्नं तन्तुपप
घनरूपत्वात् उपादानकारणनाशादेव तन्नाशोपपत्तेः किं तन्तुपादानमित्यतस्तन्त्वा
पादानमज्ञाने वितन्तौ पादाने न ग्रहणं तत्र ग्रहणोक्तिरिति पिज्ञाने नाज्ञाने निरूप्यानन्तरं निरूप २७
पयनरूप्यानं श्रुते सोनोन यदि विरोधात्तु पचविनाशेनाभावे नाकाशादीनामनित्यत्वं पतेना
काशादेर्नो समवायिकारणस्य समवायिकारणनि ... निरूपणादनादित्वमित्यपाते सम
वाप्यसिद्धेः समवायिकारणस्य समवायिकारणपरिभाषायाश्च प्रमाणकत्वात् उत्तरसृष्टेः
३२ कार्यात्मनि इति निरूपदानकारणनिमित्तकारणसंयोगे च निरूपणयोर्न समवायासंभ
वो वृत्ताने पतेन परमाणूनामप्यनित्यविनाशकारणानिरूपणादनादित्वे नित्यत्वमिति
पादे सहस्रभूतानि विक्रिपरमाणुसद्भावे मानाभावात् न चानुमानात्तत्सिद्धेरिति वाच्यं

गुणोऽस्तीत्याभिवारणाय साक्षादिति साकारः द्रव्यस्य विहिताताविनयोग्य वर्तमानविषय
त.सं. त्वे नव्याभिज्ञत्वे प्रमेते स्मृतानुमानत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः मन सिद्धितत्सत्वं बुद्ध्या वहंकारस्यान
टी. भावे मनसा बुद्धि मन सोऽर्थ ग्रहणे प्राणपानव्यानोदानसमानाख्य प्राणः तेषां लक्षणमनुप
२५ दमेव व्यक्तमिति समनन्तरं लिङ्गानामनुमानतिक्रममाह तथा चेति अन्तस्पर्शाभिव्यञ्जकस्पर्शज्ञानक
रणत्वे इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानस्य समनपरित्वलक्षणात्तेनकारणेन्द्रियाणां साक्षात्का भिन्दु
साकार्यत्वमनुपपद्यते तत्र कस्मान्न विषयमत्र मित्याकांक्षायामाह आकाशेति श्रोत्रस्य शब्द
ग्राहकत्वेन मानुष्यगुणकत्वादाकाशस्येति कोऽयं नुमितिः शब्दविषये रूपादि पञ्च स्वभ्य
९२ गुणग्राहकानि तानि इन्द्रियेत्तद्गुणकमिति व्याप्तेः यन्न यस्य ग्राहकं तन्नेव तस्मात् एवं नगादी
नामपि वायवादिसाक्षिकः साकार्यत्वे दृष्टत्वं तत्र ज्ञानिं प्रमाणयति श्रोत्रमिति शब्दे
न वायोनकः अत्रो च शद्य अप्सु जिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति निगदिते अस्यार्थः आकाशे यः साक्षि
पर्द कः शब्दस्तत्र श्रोत्रस्य पत्तेन्द्रियत्वे वायुपिपासतो यं श्रोत्रं तत्करणस्य श्रोत्रादि द्वारा शब्दा
दिसर्वविषयग्राहकत्वात्सर्वात्मकत्वे चक्षुरित्या कांक्षायामाकाशादिसाक्षिकोऽयमनु
दायापनुमानमाह आकाशादीनामिति अत्र साक्ष्याममन्यते विविधमनः करणं बुद्धिरहंकारो एम.
मनश्चेति तत्र मनसैतेबुद्धिरूपमहत्ते बुद्धि मज्ञानं नादिमित्रत्वं तथा करणानि कस्याह रति २५
मनस्यति कर्मेन्द्रियाणामनुमितिमाह एतेन्द्रियेति वचनादि क्रियाकर्मतत्करणानीन्द्रियाणीत्य
मेन्द्रियाणि अन्यानीति कवितय याराजसांख्यमतं वस्तुन्यस्यैव विवाराजसांशानाम्

त्रुटि

त्वे कारणगुणप्रक्रिया कार्यगुणमारभन्त इति न्यायेन भूतकारणस्याज्ञानस्य सत्त्वरजस्तमोगुणा
त्मकत्वेन तत्कार्याणामाकाशादीनामपि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वं अवगन्तव्यमित्याह
स्य भूतानां पञ्चीकरणाभावात् पञ्चीकृतानि चेत्याह मायामात्रा इति वर्णयन्ति वेदान्तविद इति भा
वः एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणां स्थूलभूतानां चोत्पत्तिमाह एतेभ्य इति लिङ्गानि
गणयति सप्तदशेति श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूप
स्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि तत्र शब्दोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं श्रोत्रं स्पर्शोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं
त्वक् रूपोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं चक्षुः रसोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं रसनं गन्धोपलब्धि
साधनमिन्द्रियं घ्राणं वचनक्रियासाधनमिन्द्रियं वाक् ग्रहणक्रियासाधनमिन्द्रियं पाणि
साधनमिन्द्रियं पाणी वचनक्रियासाधनमिन्द्रियं वाक् ग्रहणक्रियासाधनमिन्द्रियं पायुरानन्दक्रियासाधनमिन्द्रियमु
गमनक्रियासाधनमिन्द्रियं पादौ विसर्गक्रियासाधनमिन्द्रियं पायुः श्रोत्रो
पमुपस्थः सुखदुःखान्यतरानुकूलसाक्षात्कारमिति क्रियान्तरकरणम् मनइन्द्रियमिन्द्रियं श्रोत्रो
कादावतिव्याप्तिवारणायातीन्द्रियमित्युक्तं अतीन्द्रियत्वं नाम स्वयोग्यादिप्रत्यक्षजन्यसाक्षा
त्कारविषयत्वं नवतस्य मात्रस्यालौकिकसाक्षात्कारविषयत्वासम्भवदिति वाच्यं अलौकि
कसाक्षात्कारस्यानङ्गीकारात् सामान्यज्ञानयोगजधर्मोत्पन्नसाक्षात्कारे मानाभावेनालौ
कसाक्षात्कारस्यासम्भवात् न च तर्हि साक्षात्काराविषयत्वमतीन्द्रियत्वमस्तु किं
संयोगेन चक्षुर्जन्यसाक्षात्कारस्यासम्भवात् न च तर्हि साक्षात्काराविषयत्वमस्तु
जन्यांतेनेति वाच्यं सर्वस्यैव ब्रह्मज्ञानतदज्ञानतया वा साक्षिभास्यत्वेन साक्षिज्ञानविषयत्वाप
गोहत्वेनासम्भववारणार्थत्वात् धर्मादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणान्तरमनुमित्यादिक

तं॰ सं॰
टी॰
२९

२६

रात्तत्वमाति काहंकाराटेकादशेंद्रियाण्युत्पद्यंते तामसाहंकारात्पंचतन्मात्राणि राजसाहंका
रेन योः सर्वकृतेन सहकारी पंचतन्मात्रेभ्यः पंचमहाभूतानि तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृति
महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः इति अस्या
र्थः सत्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः सा जगतो मूलकारणत्वेन कस्यापि विकृति
र्भवति महदहंकारपंचतन्मात्राणि सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च भवंति मूलप्रकृत्यपेक्षया म
हत्तत्वं विकृतिः कार्यमिति यावत् अहंकारापेक्षया प्रकृतिरुपादानकारणमिति यावत् ए
वमहंकारोपि महत्तत्वापेक्षया विकृतिः इंद्रियपंचतन्मात्रापेक्षया प्रकृतिः एवं पंचतन्मात्रा
ण्यहंकारापेक्षया विकृतयः स्थूलभूतापेक्षया प्रकृतयश्च भवंति एकादशेंद्रियाणि पंच
महाभूतानि चेति षोडश विकारा एव सूक्ष्मत्वानुरूपाणां मयमिति तत्त्वांतरमेतेन केनेते तेनं
महामित्याहंनाः शब्दतन्मात्रः प्रमाणानि क्लेशेन प्रयत्नेन वाद स्पष्टयितव्यानि अत्र समये हि सो प्यतेन:
स्वाधो मयः प्राणस्तेजो मयी वागिति श्रुतेः करणप्राणेंद्रियाणामपि भौतिकत्वावगमाच्च न चेदं
प्राणसंगतेन श्रुत्याभावात्स्वजन्यरूपादानत्वं कथं प्रतिपाद्यतेविरोधादिति चेन्नास्य सूक्ष्मस्या सं
भवे पिमायोपहितस्वतंत्रमेवाद्वैतं ब्रह्मागेव प्रतिपादितं यतेन निर्विंशेवमण्येतिसंमतं
मतिने याथार्थिकं मतेमस्तुक्तं अद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः यतस्मात्तु यत्नेति सोमनः सर्वे हि यानि
वैनिश्रुतो मनसउत्पत्ति श्रूयते द्वावकाशे स्थानितमनाश्च किंच यन्मस्तेन नमरीरिति चे मनसोहि
सैतन्नावयवे मनसावयवेन रूनिमामिति नियमेन मनसोमतं तत्वाभ्युपगमेन सावयवत्वेन

राम॰
२९

कस्मिन्नायः प्रतिष्ठितात् निरेतनसोनि गूढतेरित्ति वदंति प्राणोत्पत्ति हृति मेदान्निर्देशं नजानु तरणं चाह

प्राकाशेति तत्रप्रमाणमाह वायुपरितोति प्राणदिशाहेतन्त्रस्मान्तापतेप्राणोमनः सर्वेंद्रियाणि

चेत्यादिवाक्यं स्रष्टाने तथा पंचप्राणमनोबुद्धीन्द्रियाणां सूक्ष्मशरीरं सूक्ष्मभूतेभ्य उत्पद्यते इत्याह त्रा

स्यान्तिक्रमोत्पत्तिं ततः व्योमादिमात्रिकोशोऽध्यात्मा पतेधीन्द्रियाणि तानु व्योमः श्रोत्रं भुवो घ्राणं जं

लाज्जिह्वायाते जसः चक्षुर्वायोस्त्वगुत्पद्यन्ते धीभौतिकत्वात्ततः व्योमादीनां समस्तानां सात्विक

कांशात्पद्यते नचमनो बुद्धिर्मनसोबुद्धिः स्यात् त्रिपुटात्मकात् वाक्पाणिपादपायूपस्थाकर्मे स्वधि

न्द्रियाणि व्योमादीनां राजसांशात्पद्यन्ते नान्यत्तु क्रमात् समस्तेभ्यो रजोंशेभ्यः पंचप्राण

वायवः पूर्वं जायंते समस्तं शक्तमे व लिंगशरीरकमिति नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजया

ख्याः पंचान्येवायवः संतिनागउद्गारणकरः कूर्मउन्मीलनकरः कृकलक्षुत्करः देव

दत्तजृंभणकरः धनंजयपोषणकरः इतिवदंति वदंति नत्वतेषांप्राणेष्वंतर्भावाल्लानागेरवा

नप्रत्यादिप्रमाणाभावात्प्राणादिष्वंतर्भावं वदंति नेति तैत्तिरीयश्रुतिसज्ञानां कोपकारणं

पाधि ५ प्राणपंचकोशाणांस्थूलसूक्ष्मकारणेषु अंतर्भावमाह अन्नमयेति अन्नमयकोशं श्रु

त्याह यतेति वक्ष्यमाणेति प्रसिद्धादिस्थूलशरीरकार्यान्नमयः कोशः क्रियादिस्थूलशरीरका

रणान्नमयः कोशः उभयमेकीकृत्य निर्दिशति स्थूलशरीरमिति प्राणमयकोशश्रुत्याह

यितन्मनः सूक्ष्मशरीरेकोशत्रयमंतर्भूतमित्याह उक्तमिति समष्टिव्यष्टिकोशानेकोकृत्य

त्मनेवकोशानन्तरमात्मिहनापरपर्यानतोहंकारः स चत्रिविधः सत्वरजस्तमोगुणमे

प्रेत्याह महदिति फलोत्तरमाह केचित्त्विति प्रथमपरिच्छेदः व्याप्तिस्वरूपं प्रमाणाद्यनि प्रसंगे
न्या० सं० ति व्याप्तेर्निर्वक्ति, व्याप्तेर्नामेति यत्ततः किं तत्राह एतदुपहितमिति तत्रप्रकृतिनिमित
टी० माह तेजोमयेति तेजोमयत्वे तेजोविकारः पदैः कारणं तदेवतु पार्थिवं प्रमाणं योगः तस्य भाव
२२ स्तेन तस्मादित्यर्थः समष्ट्युपाधिकहिरण्यगर्भज्ञानेन व्यष्ट्युपाधिकं तैजसज्ञाने वर्तिः अपेक्ष
नेसत्वमानितु स्वनिवृत्तौ रसमवायादिमात्रेणासत्त्वे तेजसात्मनो रभेदोपासनया हिरण्यगर्भ
प्राप्तिफलसंभवात्सूक्ष्मानेति प्रयोजनमस्तिसमष्टिप्रेमतदनुसंधानोपयोगितेन तस्य हणं तेस
मष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्यप्रतिपादनेन तदुपहितयोरपि तादात्म्यप्रतिपादनमिति सामान्यविशेष
योरिवेति इत्यतादिसामान्यं कृष्णपीतजलादिर्विशेषः सत्ता सामान्यं द्रव्यगुणादिर्वा विशेषः
४७ ब्राह्मणादिजातिः इष्टवृक्षधीः साकारत्वादिर्व्यक्तिः तत्र यथा सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यं स
वैरभ्युपेयते जातिव्यक्त्योर्वा तथा समष्टिव्यष्टित्वस्य शरीरयोस्तादात्म्यमभ्युपेयते स्वतादिभिः ४१
ननु जातिव्यक्त्योर्वैशेषिकादिभिः समवायाभ्युपगमात्कथं तदृष्टान्तेन समष्टिव्यष्ट्योस्ताद
त्म्याभ्युपगम इति चेन्न समवायासिद्धेः न याहि लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्याय
विदां समयः तदभावात्तदसिद्धिः ननु नित्यसंबन्धत्वं समवायलक्षणं प्रत्यक्षादीनि प्रमाणा न्या०
नीति चेन्न समभ्युपगमात्कथं न तदसिद्धिरिति चेन्न प्रद्देत्यत्रातिविरोधेन तदनिरूपणात् न याहि प्र २२
तित्वात्तस्य देवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं प्रज्ञानं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्म ज्ञानं तत्तम
द्वितीयत्वं च प्रतिज्ञायमानं तत्सिद्धयति तेन तद्विकल्पात् प्रज्ञायते तिनतेजोस्य जगत्प्रमातावारमानिस्पृ

भिन्नत्वं च तस्मादेव अपि चेन्मनसोऽन्तन्तंयोगजन्यसत्वेऽस्मनावन्याऽत्र संयोगेन सर्वाङ्गव्यापित्व
त्वेनेत्यानयाच यादवेदनादिग्राहित्वमेकत्वमिति युगपन्नादवदुःखानुभवोऽत्रस्यान्यनसोऽणु
त्वेनाभेदत्र मेघमानसंभवोऽत एतेन मनसो विभुत्वं प्रत्युक्तं तस्मान्नावयवमन्तःकरणमुपपद्य
तइति सिद्धं कर्मेति अथ विज्ञानमयकोशः तस्य कर्तृत्वोपाधित्वमप्रमाणमाह विज्ञानमिति
ज्ञानेन्द्रियसमष्टिकोशांशानुमानादपि तेन मनन्तुरितिविभजते अन्तःकरणस्येति नन्तःस्थित्यत्र आह ।
निश्चयवृत्तिमदिति तस्य विज्ञानमयकोशस्यात्मतेनउपाधिकौ जीवः कर्ता ज्ञाता प्रमातेति ।
वाच्यते इत्यर्थः सत्वोकारवृत्तिमदन्तःकरणस्य भोक्तृत्वोपाधित्वप्रमाणमाह तस्येति अथ
भोक्तृत्वोपाधिः कारणपर्यन्तः अज्ञानपर्यन्तः आनन्दमयकोशोपाधिकः स्वहत्या भोक्तेत्यु ।
च्यते इति भावः पञ्चानन्तरमाह केचिदिति अयं पञ्चदेशीयो जीवः पञ्चकोशानवसुन्यायस्य स्वस्थ
शरीरे विभजते इत्यर्थः समष्टेरनुमानाद्यपञ्चीकृतेति समष्टिरूपमुपाधिकस्यात्मा
सूत्रादिसंज्ञो भवतीत्याह एतदितिति हिरण्यगर्भशाणस्वयमात्मनो नहाचके नेक्रमेणश्रुतिति
निमित्तमाह ज्ञानेति ज्ञानेन च क्रिया च ज्ञानक्रिये ज्ञानक्रियायोः शक्तिः ज्ञानक्रियाशक्तिः ईदृते
भूपमाणः शक्तिमाह शमेक समष्टिमेव धत्ते तथा च ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपत्वेन तस्य तत्।
नज्ञानक्रियाशक्तिमन्तरसूक्ष्मशरीरं तदुपाधिकत्वात्मा इत्यर्थः पञ्चानन्तरमाह अपवेति किं तस्य
संपिण्डनेन चाह समष्टिनेनामेति उक्तार्थे संमतमाह तदुक्तमिति तेभ्यः अपञ्चीकृतपञ्चभूतेभ्यः
सर्वात्मके सर्वव्यापके परमात्मन्यनेनाभसकतात्हिगं इदमेव संसेवामिह तत्वमिसूच्यते इत्यपि

स्वरूपसंबंधमादायापि चरितार्थत्वसंभवात्॥

समवायासिद्धिप्रसंगात् नाप्यद्वितीयः अप्रसिद्धेन्नापत्तेः तस्मात्तत्स्वरूपस्य दुर्निरूपत्वान्न रूपसि
त॰सं॰ द्धिः एवं प्रमाणाभावादपि समवायासिद्धिः तथाहि न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं अतीन्द्रियत्वात्स
टी॰ मवायस्य घटे रूपं समवेतमित्यादिप्रतीतेः काल्पनिकतयापि संभवात् तदभावेनाप्रमा
२८ णत्वात् नापि तत्रानुमानं प्रमाणं लिंगाभावात् तच्च विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबंधवि
षया विशिष्टबुद्धित्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं अनुमानस्यार्थान्तरत्वात् तस्मात्
लक्षणप्रमाणयोरत्र रूपत्वात् समवायासिद्धेर्जातिव्यक्त्योः सामान्यविशेषयोर्वा सर्वत्र ता
दात्म्यमेव संबंध इति सिद्धं यत्तु स्थूलसूक्ष्मेति तत्समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरयोस्तादात्म्यप्रतिपाद
98 नेपक्रममेव तच्च व्यष्टिस्थूलशरीरस्य भौतिकतया समष्टिस्थूलशरीरोपादानत्वाभावात्का
र्यत्वतयोस्तादात्म्यमिति वाच्यं अपंचीकृतभूतानां हिरण्यगर्भोपाधिभूतसमष्टिस्थूलशरी
रत्वेन भावेन व्यष्टिस्थूलशरीरस्य तदुपादानतया तयोस्तादात्म्योपपत्तेः अपंचीकृतसमष्टिक
रणानामेवाध्यात्मिकांशिगर्भनिष्ठतादभिमानेन व्यष्टिसमस्तसवेवाचमेव प्रथमास्मभव
हत्तस्मात्परात्परवस्तु मनसमेव व्याप्तमासीदेव दिन्यादिश्रुतेः तथा च समष्टिव्यष्टिलिंगशरीरयो राम॰
स्तादात्म्यमुपपद्यते एवं चानयोस्तादात्म्यादेतदुपहितचैतन्ययोः स्थूलसूक्ष्मसमष्टिव्यष्ट्योरपि तादात्म्यमेव
तिसिद्धं तत्समष्टिसमस्तलोकं तेन तादात्म्यं तत्स्थितेऽहंग्रहोपास्यान्तस्मात्सर्वो २८
क्तेष्टानेदावाप्तिः प्रयोजनं संभवतीति तज्ज्ञानमर्थवदिति भावः पूर्वं प्रोक्तेन लिंगेन प्राग्लक्ष्य
येन सप्तदशात्मकेन इति श्लोके पूर्वोक्तकार्योत्पत्तिप्रक्रियां तदाह एतदेवेति नन्वेकस्मिन्विषये तत्प

तु

नानित्यामेनेष्यानेदोषद्वेनित्यज्ञानात्ययानंतरादेवाविच्छिन्नमानेभूतानित्यायतेतस्मादिनात्रज्ञस्य १९
नित्यत्वस्यनत्वगतज्ञानस्यनस्मात्तुन्यनिनसिद्धायेचप्रतिपादयेनतास्यमिदंसर्वेनत्समस्या।
मानेनमसि समयद्यायंयुक्तंपेयद्यासावादिमस्यएकरूमादिनात्रज्ञानेणेदंहेनायमनप्रतिपाद
यति समवायस्यनित्यत्वेनविरुध्येनयतोनिमसेवंधनेनतज्ञानमितिसंगतमेतन्नवनुज्ञान
नस्सेवंधादेनामस्मादित्वादनादिभावस्यानित्यत्वनियमाकेयेत्रद्धायणोऽहितोयनत्यमितिसंख्या
दे ग्रज्ञानादेनामध्यस्तनेनेनयामयिष्टानमानत्वपात्रज्ञस्यणाःहितोयतोयपतिः नवानादि
भावस्यनित्यत्वनियमः तस्मादेपितनेनज्ञानमनित्यमेवतान् यज्ञादेपितस्मानादिभावस्यतो।
से८ पादेवत्वात् नवनतस्योनेमादिसिद्धयप्रपंचस्यत्रज्ञाकार्यत्वप्रतिपादनेसंगतमितिवाच्य। म८
नहिवयंप्रागभवतःस्वतायोगितमायुक्तणसंबंधनेवाकार्यनेष्टमस्तयोरसेगतनेनात्वा
यिपर्शित्वमितिनमसेभवात् किंनोहि विवर्तेनापरनामध्यस्तत्वज्ञाकार्यत्वेचोत्कृष्टः एव।
चमति येनहात्म्यमिदंसर्वेवाचारंभणंविकारोनामधेयं नदनत्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइ
मादिश्रुतिसहत्वोगसामंजस्येनोपपद्यते यज्ञत्यधासंगतानिमः तस्मानत्रज्ञानमितिकृत्वा
स्यसर्वस्यनत्वज्ञानानित्यत्वमेतयोःनिस्यतावगमान्नियमसंवे धेन समवायेनत्वमितिसंवा
ने किंच समवायःसमवायिभ्यांभिन्नोऽभिन्नोवाद्ये पिसमवायःसमवायिभिःकेनसंबंध
नवर्ततेनसंयोगेनसमवायेनस्यान्येनवानाद्यःद्रव्यधर्मत्वात्संयोगस्य नद्वितीयःयन्त्वस्या
प्रसंगात् नतृतीयःसंबंधांतराभिव्यपगमेनस्वरूपसंबंधस्यापमाणिकत्वात्त्वस्पष्टा

त्वं२

स्वर्गादिसाधनविधेरपि तथात्वेन कर्मफलानां नादनस्याभावप्रसंगेनाग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य
न्नरकालानुष्ठाने तु पासनायां च प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिःफलसंबंधापेक्षतेनतन्नित्यत्वमपि।
न च ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वे दोषः पर्यन्तेनतस्याधनोपासनायाम प्रवृत्त्यानन्तर्हि धायकस्य स्वस्या
प्रमाण्यमानर्थक्यं प्रसज्येतेति वाच्यं न हि कर्मविधायकस्य शास्त्रस्यापि तथात्व प्रसंगात् न च
कर्मफलानित्यत्वज्ञाने पि रागवशात्प्रवृत्तिसंभवेन कर्मशास्त्रस्याप्रामाण्यमानर्थक्यं वास्मि
न्निवाच्यं नहि प्रकृतेपि तुल्यत्वात् किंच नयथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य
चितो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुतेः स्वर्गादिवदपेक्षितत्वेनापासनार्थं वा देवताः स्वर्गार्थं वा स्वस्या
प्रामाण्यसंभवेन पुण्यकार्यस्य ब्रह्मलोकानित्यत्वमेव न च ब्रह्मलोकस्याविद्याप्र
धान्येन कर्मफलत्वे लक्षण्येन नित्यत्वमिति वाच्यं न न विद्यायाः ब्रह्मभिन्नसर्वनिवर्तकत्वे
न तत्साधनत्वात् उपासनायास्तु मानसक्रियारूपत्वेन पुण्यजनकत्वेन तत्साध्यब्रह्मलो
कस्यानित्यत्वस्यैव किंच नयथा मेघाकाशे पशोर्मांसात्राद्युपायप्राप्यं वर्तते कैवल्यात्
नरूपेणतत्तेन एवमेवान्यमानमेदप्रयोजननिमित्तः विद्यागमीयतानान्यत्वं वर्तते कैवल्यात् न रूप
कृतेपि अवागीयर्देववादेवे वा प्रजापत्यं वा ब्राह्मं वेत्यादिना ब्रह्मलोकानत्वस्य सर्वस्य कर्मफ
लत्वेन संसारगोचरत्वमुक्त्वा ऽकामयमानेस्यादपवर्गप्राप्तेर्नातितेन संसारासंस्पृष्टमा
विद्याकामकर्मातीतत्वेन ब्रह्मभावमोक्षं च नित्यफलं ब्रह्मलोकातिरिक्तं दर्शयति श्रुतिः अतस्त
दतिरिक्तनित्यफलेमानाभावः इत्युक्तमन प्रलापः किंच योऽस्मानदरतन मधपद ल्संतन्मर्म

ब्र·सो· टी· २६

२१

स्म· २६

भाता१

तथाह नन्वेति कार्याविधयो विभज्यते साचेति चानर्थक्यमेवाहं नित्येति अस्तत्वे सत्त्वमित्यंतु:खेन
साधनेसत्त्वबुद्धिरिति तत्साध्य" नेतुहेतरप्युपलक्षणं तत्रयोगशास्त्रसंमतिमाह नतुन्नामिति।
स्वर्गेच्छायाश्चेदर्थस्यार्थेइति तन्न कर्मकर्त्तृमहिमेनतस्मिन्नसति शास्त्रतोसमात्रस्याद्दिष्ट्यस्याग्रहस्तलोक
स्यनित्यत्वावगमात्कर्मणोनित्यत्वे नवेत्तस्यकर्मसाध्यत्वेन लौकिकेकृष्यादिफलवदनित्यत्वप्र
न५ लेनेयामित्यादिस्वरूप्यो सयेहकर्मचितो लोकःक्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकःक्षीयत
इत्यादिश्रुत्याचानित्यत्वमवगम्यतइतिवाच्यं उपासनादिविधेरप्यामणएव प्रसंगात् प्रयाणस्वर्गा
देवनित्यत्वे दोषप्रसंगेनेनस्वर्गेतत्साधनेचानित्यत्वमावश्रुतिनिरोधेननित्यफलोदिरेतनतत्साध
नेश्रुतिरेवेत्याग्रहलोकादावनित्यतद्दोषदर्शनेनतत्रदृष्टेन तत्साध्यत्वानुष्ठानेसश्रुतिनिरोधा
नेवृषामस्पत्रश्रुतिश्रसज्योपासनादिविधायिशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगेन नवेत्तदिष्टंवृत्ति।
लोकानित्यत्वनित्यफलेमानाभावाद्दूषापिदोषदर्शनेनश्रुतिनिरोधात्संदिग्धत्व:सर्वोपि
लोकोनर्थप्राप्तुयात्मोक्षयात्रसर्वेमनर्थकेप्रसज्येतेत्यत:केवलकर्मसाध्यस्यानित्यत्वे।
पिप्रयोजनकात्मज्ञानसाधनतज्ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यस्याग्रहस्तलोकस्यनित्यत्वमभ्युपगंतव्य
एवंच सतिश्रुतिनित्यत्व बोधकस्य तदुक्तत्वविरोधाद्दिनरविषये व्याख्येयेनस्याद्विदोषलोकस्यानित्यत्व।
कथंतत्प्रसंगतमेवेति अत्रब्रूमः नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतेरर्थवादत्वात् ब्रह्मलोकोऽनित्यएव
तथाहि पुण्यंकृत्यामर्त्वानकामानवाप्नोतीति वचनस्यविधायकहितत्पादननरकमेविधाना:
र्थकाम्यसंगेनचैतत्पात्तमेवनचोपासनादिविधिस्तनित्यत्वमपेक्षते किंतर्हिफलस्यमात्रंअन्यथा

यथार्थवादत्वं तथास्याग्रपि १

कौम: २

रविज्ञानात्मनो ज्ञाताज्ञानं यथा स्वपूर्वं कर्तृत्वं मेऽभूत् यादि निजस्य मानातोनः करणत्वान्निविशेषो रागैः।
न॰ स्मे॰ कर्माणि विभजते कर्मेति त्रैविध्यमेवाह संचितमिति संचितं निरूपयति सेति तद्व्याहरति यथैति
टी॰ तत्त्वज्ञानात् पूर्वं क्रियमाणं कर्मागामीत्यभिप्रेत्याहागामीति प्रारब्धं कर्मत्याह यदिति वर्तमाने
ज॰ ति ग्रन्थस्य मेव मोक्षकर्मकृत कर्म सुभासुभं नाम संज्ञकं हीयते कर्मकल्पकोटिशतैरपि प्रायश्चित्ते
रपि भेनाप तत्त्वज्ञानकृते भवेत् कामतोऽपवाहो यस्तु वचनादिह जायते हीयते वासनात्मकं कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे परावरे नरतिशोके नरति पापानं सर्वपापानां तरति ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
३० भस्मसात्कुरुते तथा सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपा
वनपावनः यथोक्तब्रह्मविज्ञानं ज्ञानादृष्टिरिकपूर्वकं बुद्धिपूर्वकं तथा यत्कृतं दहति वक्रि
वत् प्रारब्धं भोगतो नश्यति ज्ञाने नष्टेऽपि तत्त्वेहितं यत्कर्म तत्त्वद्वेषि प्रियवादिनोः तत् २९
पितृगमस्तु तत्पूर्वायुयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इत्यस्याप्यवमश्लेषः प्रारब्धं तु भोगेन ति
३६ तरेत् यमिनामेषपश्चात्तैरस्यादि पूर्तिस्यति इति हासं पुराणन्यायेः संचितागामिनोः फलभो
गविरोधिकर्मब्रह्मज्ञाननाशयत् प्रारब्धस्य भोगैकनाश्यत्वमित्याह संचितेति न च संचिते
४ स्यदकर्मणः श्रामच्छित्तज्ञानाभ्यां नाशोऽस्तु यामिकर्मणः कथं नाशः स्यादिति वाच्यं तस्याप्यश्लेषस्मभव
तफलाजनकतयानष्टप्रायत्वादितिनाम संचितेकेवलेनब्रह्मसाक्षात्कारेणकर्मनाशःकिंत ३५
विद्यादिसर्वबंधनिवृत्तिर्भवतीत्याह किमिति केनेयंचक्रे शास्त्रस्याकोहायो तानिरूप
यितुमाह तथाहीति यातंजलसूत्रे पठ्यते विद्येति तत्राविद्यापूर्वमेव निरूपितेत्याह का

मनोऽभ्यासेन अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति
अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवंति
महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन इत्यादिग्रन्थे नित्य
तिमिरादिवैर्कमस्य ब्रह्मभावस्यातिरिक्तस्यानित्यत्वं दुःखहेतुत्वात् तस्माद् ब्रह्मलोकस्याऽनि
त्यत्वमेव अपि च यत्कार्यं तदनित्यमिति व्याप्त्या भावकार्यस्य सर्वस्यानित्यत्वात् ब्रह्म
लोकस्यापि कर्मसाध्यत्वेन भावकार्यत्वेनानित्यत्वमस्त्येव तस्मात् शोकमोहमभिव्याप्तिरेवा
गुणानामप्यस्य न माविद्यपेहि तत्तमावगुणगर्थवारत्नाद्ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वमिति स्थितिन्यायेन
नित्यत्वाच्च तस्मिन्नित्यत्वबुद्धिरविद्येति निरवद्यं मत्वा मलरूपेण नाशरीरस्याशुचित्वं तदुक्तं
बीजात्स्थानादुपष्टंभान्निस्यंदान्निधनादपि कायमाधेयशौचत्वात्पंडिता ह्यशुचिं विदुरि
ति अन्यत्रापि अमेध्यपूर्णे कृमिजालसंकुले स्वभावदुर्गंधमशौचमध्रुवं कलेवरं मूत्रपु
रीषभाजनं रमंति मूढा न रमंति पंडिता इति एतेऽशुचौ शुचित्वबुद्धिरविद्येत्याह अशुचा
ति शुचित्वं निर्मलत्वं प्रतिकूलवेदनीयं पीडात्मकं दुःखं तस्मात् धनेब्रह्मह नकायमप्यान्ना
दिध्यानुकूलवेदनीयं प्रीत्यात्मकं सत्त्वं वृत्तिरूपं सातं दुःखं तस्माद्धने सुखं तस्माद्धनस्य
सुखकरत्वाद् विमोहितो यं जनं इत्यामायमानदोषयातानामजन्यनर्थहेतुरिति सुखात्मदुः
खप्रमवेयुमज्जनेन्मूर्हेनुयोनिसुखनिप्रपश्यंवेवितत्वं इति इयमस्माकं सर्वेषां प्रमत्वहृष्टिदान्ते
नोदुःखादिकुसुमार्तात्दिवुद्धिरविद्येति तदुक्तमिन्नाह दुःखेति शोषस्मृत्यपि अविवेकेनाहका
तस्माधनं ब्राह्मणशापूजनेनगंगाजलपानादिः ४

स्यकस्यचिद्वा गुहेजोऽनुपात्मकेन ततः आत्मनोऽस्मात्सिकाख्यमात्राभ्यो गन्धात्मिका मही। शब्दै-
वे·सं· कगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् शब्दस्पर्शरूपगुणो हि गुणो तेजऽउच्यते शब्दस्पर्श-
टी· रूपरसगुणमापस्तु पञ्चगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही। तेभ्यः समस्तसत्त्वांश-
त्रैलिङ्गं सर्वात्मकं महदिति तेभ्यः अपञ्चीकृतेभ्यः सात्त्विकांशेभ्यः समष्टिव्यष्ट्यात्मकं
३२ लिङ्गशरीरमुत्पन्नमित्यर्थः एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिमभिधाय स्थूलभूतोत्पत्तिं वक्तुं ता-
निलक्षयति पञ्चीकृतेति तान्यपञ्चीकृतभूतानि तामसांशेभ्यो जातानीति शेषः पञ्चीकरण-
31 प्रक्रियामनुभाषते पञ्चीकरणमिति ननु छान्दोग्ये तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा त्रिवृत्करणप्र-
पाद८ तीनां पञ्चीकरणप्रक्रियानुप्रादनमसंगतं तत्र प्रमाणाभावात् न च सृष्टिपरिहर्तये भू-
तत्रयसर्गश्रुतेर्वियदादिकरणस्यापेततेति शीकश्रुमस्तु साक्षात्तेनाकाशवायुवत्सृष्टाने। ५९
जोऽबन्नजनेतिश्रवणात्तेनेतस्य भूतपञ्चकस्यैव व्यवहारार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकर-
णोपलक्षणार्थत्वादिति वाच्यं त्रिवृत्करणेनापि सर्वव्यवहारोपपत्तेरित्याशंक्याह नाम-
मित्यादिना तासामित्यस्य तेजोरूपाणां मध्ये एकैकां देवतां त्रिवृतं त्रिवृतं भवति नयकर-
वाणि एषात्र प्रक्रिया पृथिव्यप्तेजसां त्रयाणां भूतानां मध्ये एकैकं भूतं द्विधा विभज्य तत्रा- राम
द्यमेकं भागं द्विधा विभज्य स्वांशं परित्यज्येतरयोर्योजने त्रिवृत्करणं पन्नदृष्टिश्रायेणास्त्र- ३२
कारोऽप्याह संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशादिति अनेन सूत्रेण प्रसिद्धेन भूतानां
त्रिवृत्करणमेव न पञ्चीकरणमिति वाचस्पतिमिश्राः आचार्यास्तु छान्दोग्यश्रुतौ पञ्चभू-

दु४

येति ग्रसिमतोनिरूपयति अहंकारस्येति सत्त्वाद्यपाकारणत्वेनसंबंधः कपिलपतंजलिभ्या
मिदमेवमहत्तत्वमित्युच्यते वेदांतिभिः सामान्यहंकारउत्पद्यते नाभ्यासक्तेनमहान्महतोऽहंका
रइति सदृशेत्र सामयुगसमारूपाभिव्यंग्याहंकारस्य सामान्यहंकारापरपर्यायः भूतसत्त्वाका
सं४ शादिसात्विकार्यो मुख[illegible]द्यौम्यतिसोकाराद्व्याहंकारसत्त्वाद्यपासामान्यहंकारोवन्नेय
माने नचतत्र समासाभावः पूर्वमेवाक्तत्वादितिभावः नत्रसमासमाह ज्ञानेति ग्रादिशाहे ने
नयोवेदनिहितं गुहायांसोऽश्नुते घाशं यो विकरनीहसोम्यगुहा शेषि ओवे मुनेःस्वतोभवति
पदासर्वं प्रमुच्यते कामायेस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते ऊत्रादिश्रु
ति८ तयोगरघ्तेनप्रतिरोध ज्ञानेनतत्रज्ञानेयेषांनाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति
परमात्मनः श्लोकेन्द्रवासमनस्त्वगुह्याधिस्तिवाक्यशेषमनुमोधेनाप्याहअत्रान्तिच्यावाचष्टे पा
र्जोरिति ग्रन्थार्थःदेवत्सप्रकाशोग्रहेज्ञात्रास्मीतिमात्वाक्यानिविद्यास्मितास्तगद्दपाभिन्नेवे
शेःपंचभिस्तेशापयदपर्यायपाशाशाश्वशिर्धेयस्वच्यतेसमर्थः एतत्स्वेदमभिप्रेत्यमभ्यवता
वातिकावार्यत्वाद्युक्तं यस्यपरंपरमस्वेगंगांते प्राते दात्मानमहृदयं नेते नांकिविदासर्वं ज्ञानवं
र्णविशिष्यते कृतकृत्योभवेद्विद्वान्जीवन्मुक्तोभवेन्नरः इति प्रासंगिकं परिसमाप्यप्रकृत
मनुसरति निष्कलिति प्रसंगादागतंप्रासंगिकं उपसंहरति एवमिति एवमुक्तरीत्याप्रपोक्त
क्रमेणेति यावत एवंबाह्यान्तःकरणापिसृष्टिक्रममाह सप्रासीदेकंपरंब्रह्मानिमुक्तंमेवेकिंच
नत्वमायासमावेशोबीजमव्याकृतात्मकं तस्मादाकाशमुत्पन्नंशब्दतन्मात्ररूपकं स्पर्शा

तृ१

दुःखधीर्भोगोऽन्नमयत्वात्स्थूलमशरीरमित्युक्तं क्रममात्रिभ्यः पञ्चभ्यः सकाशाद्देषस्थाप्युत्पत्तिः कः।
तत्त्वा· सोऽयं स्थूलशरीरमस्तीत्याह व्याप्तोऽन्तर्वर्तीति स्थूलशरीरं विभजते तदिति जरायुजा।
सं-टी· दीनि इत्थं सप्तेति मनुष्यादीति प्रकारान्तरेणापि स्थूलशरीरं विभजते उक्तमिति समष्टिस्थूलश-
रीरं व्युत्पादयति पञ्चीकृतेति पञ्चानन्तरमाह अन्नमयेति तदेव मत्वा तदनन्तरमाह वनवदिति ततः
३२ किं तत्राह एतदिति समष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्यं विराडित्याख्यानरूपः प्रवृत्तिनिमि-
त्तमाह विविधेति व्यष्टिस्वरूपं व्युत्पादयति वृक्षेति व्यष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्या-
32 स्य विश्वसंज्ञामाह एतदिति ननु कथमाह सर्वेति ननु समष्टिस्थूलशरीरोपाधिकवैश्वान-
रज्ञानं व्यष्टिस्थूलशरीरोपाधिकविश्वज्ञानं च निःप्रयोजनं स्यादित्याशङ्क्य परिहारयो-
रस्य भवति मामिका विश्ववैश्वानरयोरभेदोपासनया वैश्वानरप्राप्तिलक्षणं फलं तदावाप्तिप्र-
योजनं संभवति तथापि प्रमत्तस्य तत्तदुपासनोपयोगित्वेन समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरयोस्तादात्म्य-
प्रतिपादनेन ननु उपहितयोरपि तादात्म्यं प्रतिपादयति अनयोरिति यथा सत्तासामान्य-
व्यक्तिविशेषयोस्तादात्म्यं समवायस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात् तथा व्यष्टिस्थूलशरीर-
स्य समष्टिस्थूलशरीरेण तादात्म्यं पञ्चीकृतभूतकार्यत्वेनोपादानोपादेयसंभवात्तयोस्ता- राम·
दात्म्यात्तदुपहितयोरपि विश्ववैश्वानरयोस्तादात्म्यम् एवमनयोर्भेदाभेदसंभवाद्भेदा-
भावादाद्यमहमेव वैश्वानर इत्यभेदोपासनया तत्साक्षात्कारेण तदानन्दावाप्तिः संभ- ३२
वात् अज्ञाने समप्रयोजनमिति भावः अथ वायुस्वरूपम् प्रकारेण विश्ववैश्वानरतैजससमष्टा।

नसंगं विवृणायां त्रिवृत्करणश्रुतिप्रामाण्येन पंचीकरणविरोधप्रसंगात् आकाशवाय्वोः शब्दस्प-
र्शानुपलब्धिप्रसंगाच्चाग्नित्रिवृत्त्वानापि पंचीकरणमवश्यमभ्युपगंतव्यं यदि पंचीकरणं ना-
वेष्याकाशवाय्वोः शब्दस्पर्शोपलब्धिः स्यान्न हि तद्देव त्रिवृत्करणमावेश्य तेजोवन्नेषु त्रि-
पाद्युपलब्धिप्रसंगाच्चाव्यवहारोपपत्तौ त्रिवृत्करणमपि न सिद्ध्येत् ततश्च श्रुतेरप्रामाण्य-
प्रसंगेन ततश्च श्रुतेरप्रामाण्यपरिहाराय सर्वेषां व्यवहारोपपत्तये च श्रुतिसूत्रयोः पं-
चीकरणं विवक्षितमेवेति त्रिवृत्करणश्रुतिसूत्रयोः पंचीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात् पंची-
करणं प्रामाणिकमित्याह ॥ ननु यदि पंचीकरणं सर्वेषां भूतानामेकीभावस्तर्हि इयं प-
ृथ्वी इदं जलमित्यादिविशेषव्यपदेशः कथं स्यादित्याशंकायां परिहारमाह वैशेष्या-
दिति विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात् तद्व्यपदेशस्तन्नामा तद्वादः इयं पृथ्वी इदं जलमिति विशेषव्य-
पदेश इति सूत्रार्थः उक्तमेवार्थं मन्त्रोपदेशस्थानीयश्लोकेन पंचीकरणस्य प्रयोजनमाह एवं
चेति पंचीकरणे कृते सतीत्यर्थः आकाशे पंचीकृते नाकाशे पदे सर्वे व्यवहारश्च आयो वाके
स्वादयो सरस्वा सीजतस्य महत्त्वं तस्मात् पृथिव्यामवतस्यामात्रामपतस्य श्रोत्रस्य न तस्य तेजो-
रसो निरवशेषेणाग्निरिति श्रुतिमाश्रित्य पंचीकृतपृथिव्याः ब्रह्मांडोत्पत्तिमाह तस्मैति स
वैनेव रे मेतस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स है तावानास यथा स्त्री पुमांसौ संप-
रिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामिति श्रुतिमाश्रित्य मंत्रा-
ह्मांडात्मनो विराट्पुरुषस्यानन्तरसृष्टिप्रयोजनमित्याह ब्रह्मांडादिति पृथिव्या ओषधयः

ह एकमेवेति यदंभावस्य संगोप्तासौ नः प्रत्यगात्मा सविद्यामात्मनेनोपगतः प्राज्ञ इत्युच्य
ते.सं. ते स एव सूक्ष्मशरीराभिमानात्मनेनोपगतस्तैजसः स एव स्थूलशरीराभिमानात्मनेनोपगतो वि
टी. श्व एवं विश्वतैजसप्राज्ञाः प्रत्यगात्मन एकस्यैवावस्थाविशेषाः उक्तोऽयमेवार्थः स्पष्टमति
३३ जाग्रत्स्वप्नावस्थायामिति अर्थात् तेन तत्पदार्थशोधनोपायान्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ तथा
हि जाग्रत्स्वप्नायां शरीरत्रयसाक्षित्वेन स्वप्ने शरीरद्वयसाक्षित्वेन सुषुप्तौ कारणशरीर
शद्धि साक्षित्वेन समाधौ सुषुप्त्यवस्थाकार्यविरहेऽपि भानमन्वयः स्वप्ने स्थूलशरीराभानेन सुषुप्तौ।
सूक्ष्मशरीराभानेन समाधौ कारणशरीराभानेन शरीरत्रयव्यतिरेकः चित्तस्य तन्निष्ठत्व
33 नमार्जनकाले ... वस्थासमाधिस्तदानीं देहादिषु सर्वत्राभिमानस्यानुवृत्तत्वात्समाध्यव।
स्थायां शरीराणां व्यतिरेको भवत्येव तत्स्वापावस्थायामात्मानुवृत्तेः सुषुप्त्यपरसमाधावनु
तिस्वाभिमानस्यानुवृत्तेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्पदार्थशोधनं यद्यप्युक्तं तत्त्वं
मनाक्षेनितिनिष्ठित्वमपरत्वेनेतनसमाप्तेनिनिष्ठिमः तदुपायावन्वयव्यतिरेकाविति मूढेति
समाध्यवस्थायामिति निर्णयः जागरावस्थानिरूपणमाह तथेति जागर्वाचदिति
जाग्रदिति जाग्रत्स्वप्नायां लक्षयति दिनेति आदित्यादेर्दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपे राम.
न्द्रमृत्युकाः तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वर इति क्रमेण वागादीनि देवताग्रहणे तेषा ३३
मिन्द्रियाणामनुग्रहीतास्त्वधिष्ठितानीन्द्रियाणि यानि श्रोत्रादीनि तैरिति यावत् शब्दादि
विषयानुभवावस्था जाग्रत्स्वप्नत्वे सुप्ते ति ... विषयानुभव

त्मप्राज्ञेश्वरान्तर्यामिनामयमेवि विश्वं वैश्वानरात्मनेनाहमेव वैश्वानरोऽस्मीति विभाव्यानन्तैजस
सं सूत्रात्मनेनाहमेव सूत्रात्मास्मीति विभाव्यानेन प्राज्ञमीश्वरात्मनेनाहमेवेश्वरोऽस्मी
ति विभाव्यानेन समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यं परं ब्रह्माहम
स्मीति सर्वात्मनेन विभाव्य पश्चान्मनस एकाग्रतामापन्ने सति सर्वं जगत्स्थूलसूक्ष्मादि
क्रमेण निर्विशेषचिन्मात्रेऽवरेदेकरसमानं देय ब्रह्मणि विलाप्य तदनन्तरेण एकाग्रेण म
नसा स्वस्मादेकरसं ब्रह्मानन्दात्मना साक्षात्कुर्यादिति अभिप्रायेण समष्टिव्यष्ट्योः स्थूलादीन्य
निरूपणेन तदुपहितप्रोक्तानां निरूपणं कृतं तदुक्तं समाधिकाले न्यायेन विविच्य
विप्रपन्नतः स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेदिति कल्पनयाचार्यं रूपं कृतं
निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः वशी
कृते मनसि येषां सगुणब्रह्मशीलनात् तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनमिति
एतदभिप्रायाच्छ्रुतिरपि यः सर्वं सृष्ट्वेति सृष्ट्वा तस्मान्न प्रकाशयति इदं तेन तत्पादबुध्यास्य
स्य पास्य स्वरूपाभिसिनिति तस्मादेवानन्दाद्विज्ञानमयं वा इदं तथा यः तदेव स्थूलसूक्ष्मका
रणाभिमानिनो विश्वतैजसप्राज्ञाः संसारिणः प्राक् निरूपितास्ते किं स्वतन्त्राः जीवाः
आहोस्विदेकस्यैवावस्थाविशेषाः नाद्यः सर्वेषां स्वतन्त्रत्वे यापरस्मात् मे दामपगमे स्व
मिस्वप्रयोरनुभूतस्य पदार्थस्य जाग्रदवस्थायां विस्मरणस्मरणाभावप्रसंगात् अन्यात
भूतपदार्थस्मरणायोगात् अन्यस्यानुभूतस्यान्यस्य स्मरणं न स्यात् तस्मादितो यः पूर्वोक्तरूपा

ते

न०सं० टी० ३५ तं संवादरूपमिति तदुक्तं मिति तत्तौ ये ख्याने सुषुप्त्यादि महाप्रलयादि निमित्ते सति सूक्ष्मो यो मनकं माव
ह्नेने लोकाः सामर्थ्यं जाग्रदाद्यंत भूर्नाग्याद्रे मिरेवव्याख्यानरूपमिति संभाषः तत्रयुक्त्यादिव्यव।
ख्यानरवेनाप्रसिद्धं नाजाग्रदादेर्वत भूतानत्रापि विशेषविज्ञानोपरमसाम्यान्सर्वं सुषु
मावेवानभूर्नानावव्याख्यानरूपमिति प्रामे सिद्धौ यतेसर्वं जाग्रदादिख्यो वव्याख्यानं परिशेषा
ने सानावत्रजाग्रत्स्वप्नयो रंत भवति विज्ञानाभावात्रापि मरणेषु तरूपमत्यानन्दं शेनानं ना
पि सुषुप्तौ लक्षणे वैलक्षण्यात् तथाहि सुषुप्तस्य समस्तं वटनतन्निः कंपतादिके लक्षणं मु
गधस्य तकालवटनतन्न सर्वकंपनादिकमतो लक्षणे वैलक्षण्यात्र सुषुप्तावंतर्भवति सर्वं
34 किं तु परिशेषादवव्याख्यानरूपमेवेति सर्वकंपनादिनाम सुषुप्तिवैलक्षण्ये पि विशेषविज्ञानोप।
रमेण सुषुप्तिसाम्याद्रूकं संपत्तिमूर्छेति निर्णयः मरणावव्याख्यानरूपमिति पुनर्वदति देहा
भिमानो द्विविधः सामान्याभिमानो विशेषाभिमानश्चेति सुषुप्तौ साम्यान्याभिमानः सु।
तरूपमत्यानन्दं शेनानं जीवस्य निरभिमानस्य प्राप्त्यानायोगात् अतः सुषुप्तौ जीवस्य देहसा।
मान्याभिमाननिष्ठमेव जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषाभिमानः मनुष्योहं ब्राह्मणोहमिति मर
णे भोगेन प्रारब्धक्षये द्विविधस्य सामान्यविशेषरूपस्याभिमानस्य निवृत्त्याभावादिदेवा। राम०
दिशरीरप्राप्तिपर्यंते संपिंडितकरणग्रामावस्थापत्कोकनवत्तंतु रेशाकरणग्रामावस्था। ३५
मरणमवस्थेतर्थ्यः सुजग्रत्तानामरणावस्थायाजाग्रदादिवहिर्भावेनान्तर्भावात् यथोक्त
न१ जाग्रदादिष्वंतर्भावरूपमितानेतरमाह केचिदिति तत्रापि मरणावस्थायाः नजाग्रत्स्वप्नयो

ष्पसत्वात्त्रयाणामप्येवंविधादित्युक्तं स्वप्नावस्थायामपि द्विपात्रमुपरतत्वात्तदन्यविषयानन्तु
भवाद्व्याप्तिः विषयानुभवावस्था जाग्रदवस्थेत्युक्ते सुषुप्तावतिव्याप्तिः तत्राप्यज्ञान
विषयकस्यानुभवस्य सत्त्वात् अत उक्तं स्थूलादीति सुषुप्तौ स्थूलादिविषयाणां नंगोच
रान्तःकरणवृत्तिः तदाश्रयः प्रमाता सोपाध्यन्तःकरणस्य लीनत्वात् अतिव्याप्तिः स्थूला
दिविषयाकारान्तःकरणवृत्तिनिवृत्तिविवेचनं स्थूलादिविषयानुभवः अन्तःकरणवृ
त्याश्रयेति तूर्यविषयाति स्वप्नावस्थां तत्प्रयाति जाग्रदिति विषयजनकज्ञानावस्था स्वप्नावस्था
युक्ते सुषुप्तावतिव्याप्तिः तदारणस्य जाग्रदिस्मादिविशेषणं सुषुप्तावज्ञाननस्यादिकरण
५८ रत्वादिसिद्धत्वेऽसंस्कारोद्भूतत्वाभावान्नातिव्याप्तिः नावमुक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिः र
जतानुभवजन्यसंस्कारोद्भूतानिर्वचनीयविषयकज्ञानस्यतादृशस्य तेषां सत्त्वात् ततद्वार
णमेवेद्रियो परमइति उपरमेणेति मितमाह जाग्रदिति सुषुप्तिलक्षणमाह जाग्रदित्यादि वि
शेषविज्ञानोपरमात्मिका सुषुप्तिरित्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिः सदासमाधौ विशे
षविज्ञानोपरमसत्वात् अत उक्तं बुद्धेः कारणात्मनावस्थानमिति समाधावन्तःकरणः
स्य स्वरूपेण सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः विशेषविज्ञानोपरमेणेतिमितमाह स्थूलेति तत्रा
पीतिमितमाह जाग्रदिति मूर्छावस्थां लक्षयति मुक्त्वेति विशेषविज्ञानोपरमावस्थासु
षुप्तमुक्ते सुषुप्तावतिव्याप्तिरत उक्तं मुद्गरप्रहारेत्यादि मुद्गरप्रहारजन्येति नाविषादावस्था पि२
षुप्तमुक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिरत उक्तं विशेषेति मूर्छापायग्रवस्थां न रत्नव्यासक्ते

यथाकाशमनादिश्रवणेऽपि न जीवत्वेन व्याख्यानमप्रतिहतवैराग्यं च जगन्मतेः ऐश्वर्यं चैव धर्मस्य
नत्वा॰ ५२ सहमिहैव तद्वदेषितिस्मृत्यासर्वात्मवैश्वानरत्वेऽप्रतिहतत्वतः सिद्धत्वित्तिसाधुत्वेन यथादि
टी॰ शब्दावगमात्तु ज्ञानादिप्रतिपादनस्यैवैराग्याद्यर्थत्वात् न जीवत्वमनर्थं स्वरूपमेव तु कृतो वेन तद्यथा
३५ जीवत्वस्य नाद्भाऽस्तुते निराकारत्वात्मास्पर्शति स्यायेनन्न स्याद्रभावे निसिद्धे तेऽपि ज्ञानवत्त्वाद्यप्यस्त
५५ स्यादितिन्यायेनोपाधिकत्वमस्तीति विनाशोऽस्ति तथा सेभवत्वमनोऽनुपपत्तेरिति न्यायेन तज्जो
मत्वेऽपि पनेवावियोगे त्वाकाशवत्सर्वगतत्वमिमहत्वादिरूपावचनन्यायभावेनिसिद्धे तेऽपि स
मष्टिस्थूलत्वस्योपाधिप्रयुक्तत्वमस्मादीश्वरस्याप्यस्तु हिरण्यगर्भादिरूपेणावचनात्वनात्
35 वत्वेऽप्यनादृतत्वस्वरूपत्वेन परिच्छेदाभिमानाभावात् आनृतत्वरूपेण परिच्छेदाभिमानस्येवजी ३८
वत्वप्रयोजकत्वादस्य याउपाधिसंबंधमात्रेण जीवत्वे निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो जीवत्वे स्वरूपयो
रनभ्युपगमेन सोपाधिकस्य तदभ्युपगमेन तस्य जीवत्वे प्रसक्तेन तस्मात्सर्वात्मवैश्वानर
योऽस्तु कारेणो स्वरूपप्रतिपादनात्मतिपादकश्रुतिस्मृतिसंभवात् ब्रह्मणोपाधिकजन्मादिप्र
तिपादनस्यैवैराग्यार्थत्वात्निरतिशयज्ञानैश्वर्यादियोगात्वा नानृतत्वरूपेण परिच्छेदाभि
मानाभावाच्च न योऽनस्ववरत्वे एवं च नङ्गपास्यकानां तस्मात्तेनज्ञ सर्वज्ञैरुपपद्यते तस्मात् गम॰
श्रु३ केवलपरमात्मनो वैश्वानरस्यैश्वर्याद्यस्यादिविशेषत्वमभिप्रेत्य मयसर्वत्वमस्थयति एवमेव ३५
ति तस्यह वापत स्मात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्यादिश्रुतस्तु कासकलगुणविशिष्टवै
श्वानरोऽहमस्मीत्यर्थः एतदिति वैश्वानरोपासनस्यार्थः यथोक्तसकारेण वैश्वानरं सर

रेतभावः देहाभिमानाभावात्तापि सुषुप्तौ पुनरुत्थानाभावात् अतः परिशेषात्तुर्यायामेत।
भावः नत्रकर्मशेषसति पुनरुत्थाने भोगप्रदकर्मशेषाभावे मरणमिति भावः ननु संतु वि
भोवः नत्रकर्मशेषसति पुनरुत्थाने भोगप्रदकर्मशेषाभावे ...
श्वैतेजसप्राज्ञापेक्षस्यैवावस्थाविशेषाः वैश्वानरसूत्रात्मेश्वरेषु कोनिर्णयः इति तत्राह प
वमिति यथाविश्वतैजसप्राज्ञापेक्षस्यैवावस्थाविशेषाः एवं वैश्वानरसूत्रेश्वराः स्मर्यः ननु
मयादेनादिस्त्रवणकथं वैश्वानरसूत्रात्मनोरीश्वरत्वेनस्य जीवलिंगत्वात् ईश्वरस्यतरहि
नत्वात् तथा च श्रुतिः योऽशनापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीत्यादावीश्वरस्य नाशनापाप।
तीतत्वमीश्वरस्य दर्शयति तस्मादेकस्यैवेश्वरस्यावस्थाविशेषा इत्यसंभव इति च स्मैव
स्वरूपेनावाररागुणैर्वैश्वानरसूत्रात्मनोः स्वविभिन्नाभिधानादेव वैश्वानरः साधा
रणशाहुं विशेषपाद्मिन्ने श्वरत्वस्य कैलात् कथं तर्हि हिरण्यगर्भे जनयामास पूर्वं तेमत्वव
नः कालस्य पुरस्तादस्य जनितेत्यानसभिव्याहृतात् सत्यात् एकरात्मोविभेत् सर्वे तेवरेऽमका
योनयेनरश्च्युतेणमहतः परमभिधानात् ब्राह्मणमहतेसर्वे ते मानिश्रुतिस चरपरस्यैतेषु
तात्मानः प्रविशन्ति परे परमित्यादिश्रुतिस्मृतिषु चैतन्यो जन्ममरणवधमोहः श्रुयमाणत्वा
दिश्रुतिपारस्यैनप्याहे श्रुत्यादिभिन्नसत्याजेत्यादिषु श्रुतिपादितेषु तत्राप्येदोषदर्शनेनैवेनागप
स्वस्य तदनीतत्वसुतिपादनेन चनावता नयो जीवत्वं तथात्वे ईश्वरस्यापितथात्वप्रसंगात्।
तस्यापिकामनादिश्रवणात् कामना देर्जीवलिंगनातस्यापि सर्वेशः सर्वविदीश्वराणांपर
मेश्वहेश्वरं ग्रामकाममस्मकाममभिन्नादिश्रुत्यानि इति शायज्ञाने श्वर्यादिशक्तिसमनावगमा म१

स्वरागुवेराग्यार्थतत्प्रतिपादनं

तैत्ता· स्मात्सर्वलोकात्प्राप्यानंतत्वं भवतीति प्रत्यपादि तत्र तस्मात् प्रापितत्वात् तद्विशेषिकानलमग्रेश्रोतेषु।
टी· हस्यैतेनैवं ह्यस्य सर्वेषामानंदः प्रदर्शितः इति वैश्वानरस्य परमेश्वरत्वेन तदुपासकस्य तद्भावमापन्न
स्य सर्वेषामानंदरूपत्वमुपपद्यत इति नरपालरूपेणानंद एवं चमतिवैश्वानरादिशब्दाः आध्यकारोक्तप्र
३९ कारेण परमेश्वरे यथायोग्यं भवंतो जनीयाः तस्माद्वैश्वानरः परमेश्वर इति सत्रकारभाष्यका
राभ्यां सूत्रमर्थः स्वमतिपादितस्तस्माद्वैश्वानरस्य परमेश्वरत्वेन तदुपासकस्य तस्मात्तिःफलं भवतीति भा
वः हिरण्यगर्भस्वरूपमाह सएवेति सत्यलोकगुणोपेतः सत्त्वात्माहिरण्यगर्भो हमस्मीत्युपासक
स्य तद्भावापत्तिफलमाहेतदिति हिरण्यगर्भोपासनमेतदर्थः हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वेन तदुपास
36 कस्येतस्मात्सोच संमतिमाह अनंतरमुपपद्यतेति समन्वयफलत्वाणोस्थितं अनंतरमुपपद्यतेः पण्डोः
हिरण्यपुरुषो हरयपते एषप्राग्नेति सेवावचणनरभयमसम्रतमेतद्रूपेति तद्धर्षे पासिनस्संपि वो
दकं वासिंच निवर्मसेव गच्छतीति श्रूयते तत्र मेयायः किमन्नात्माधिकरणे उपास्यत्वेनोपदि
श्यते श्रुयात्मानुतदेवतात्मा प्राणोऽन्नकोशः किंवा परमेश्वर इति तत्र हृदयपनरहितानिर्दिश्या।
न्नात्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत इति प्राप्ते तत्र विवक्षतः सन्निधानात् प्रथवादेवतात्मा स्यादिति
३४ यथाहकेनेन सन्निहितनात् महाशारीरः स्यात् तस्यापि करणेभ्यामेतेनजायदवस्थायांच राम·
लोपित्रिशोषतः सन्निहितनान्नतत्रैवात्मसमस्तूपस्यापिमह्यानादेवं निर्दिष्टितसतिप्र स्तनवादि। ३९
३२ केशरीरस्यभाकर्यं चिदाजनीयं तस्माच्छारीरोपास्यः नपरमेश्वर इति प्राप्ते सूमः यदिस्या
नेपरमेश्वरस्यवोपास्यत्वेनति ईदृश्यते नञ्छायादिः कस्मादाकाशशयगतसेवत्वमानवामनी

मात्मानं ज्ञात्वान्नदुपास्तेनेनमायकसङ्गे वैश्वानरो नैमत्तसंमतिमाह वैश्वानर इति यावतीरकेम
मन्न्यमलद्गुणेऽस्मिन्तं वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् कोनयात्मा किं ब्रह्मेति प्रान्मान
मेवमेव वैश्वानरं संप्रश्नः प्रोक्तिमेव नोऽद्ये युपक्रम्यते जनकादिग्रहणयोगेन स्वर्गं प्रश्नतो
नामैवैकोपासनमिति प्रमाणादिभावमुपदिश्यते यः प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मा
नं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति स्वरूपवाक्यमात्मा
नौ वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः
पृथिव्येव पादावुर उरसि वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनी
यस्तस्मादिति तत्र संशयः किमिह वैश्वानरो जाठराग्निरुताहोस्विन्नन्देवतान्तरं भूतात्मा परमेश्वरः किं ताव
दिह प्राप्तमिति वैश्वानरशब्दस्य साधारणशब्दत्वात् तत्र जाठराग्निर्वा भूताग्निर्वा देवतान्तरं वा वैश्वा
नरः स्यात् श्रुतिषु सर्वत्र वैश्वानरशब्दो जाठराग्नौ प्रयुज्यमानत्वात् सामान्यशब्दो वैश्वानरश्चात्मशब्दश्च
सामान्यतो ब्रह्मणि भवत्यात्मवैश्वानरशब्दसाधारण्याच्च प्रसिद्धेऽप्यसंभवान्नित्यात्मा एव हि
वैश्वानरः परमेश्वर इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते वैश्वानरः परमेश्वरो भवितुमर्हति कस्मात् साधार
णशब्दविशेषात् वैश्वानरशब्दस्य साधारणस्यात्मशब्दस्य च साधारणस्यापि वि
शेषो दृश्यते मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिना न चायं जाठराग्नेः संभवतीत्यतः परमेश्वरो वैश्वा
नरस्य सर्वकारणत्वादात्मत्वाच्चोपपत्तेः तस्मिन्नयोग्यविशेषसंभवात् किं च सर्वेषु लो
केषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति वैश्वानरस्य परमेश्वरत्वेनोपासकस्यान्नादत्वमा

लोपाधिकृतस्वविशिष्टपरमात्मोपासनस्यापि श्रुतिप्रतिपादितत्वादिति भावः। इदानीमेतदुपरस्तु।
न.बा. प्रमाह सएवेति मायासंबन्धपंशादिपूर्वके समभिव्याहृतशरीरगाहिमे कैवल्यं परमात्मापहत।
टी. पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सक्रतुं कुर्वीत
मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः स्मादिगुणकः परमात्माहमस्मीत्युपासनयानस्माज्ञः
३१ फलं भवतीत्याह नदीति ईश्वरभावापत्तिः फलं भवतीत्यर्थः नन्वमेमनेमाह सर्वत्रेति सम
न्वयलक्षणोक्षिप्ते सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युपदेशात् सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ
खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कु।
37 र्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिश्रुत्यन्तरसंशयः किमत्र मनोमयत्वादिगुणकः
शारीर उपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्वित्परं ब्रह्मेति तत्र शारीर एवोपास्यत्वेनोपदिश्यते।
मनोमयत्वादिगुणजातस्य तस्यैव मुख्यत्वेनोपपत्तेः न परं ब्रह्म अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इ।
त्यादिश्रुत्या प्राणादिसंबन्धप्रतिषेधेन तस्मिन्मनोमयत्वादिगुणानुपपत्तेः यद्यपि
जीवोऽप्रकृतः वाक्योपक्रमगतेन परब्रह्मप्रकृतेन तत्पर्यायसामञ्जस्यविधया वाद्गतत्वेन ब्रह्म
णोऽप्रकृतत्वादित्यलिंगात् शारीर एवोपास्यः एवं निश्चिते वाक्यशेषगतगुणजातस्य। टा.
शरीरे योजयितव्यत्वात् शारीर एवोपास्यो न ब्रह्मेति प्राप्ते अभिधीयते परमेव ब्रह्म मनोमय
त्वादिगुणकमुपास्यतया प्रतिपत्तव्यं कस्मात् सर्वेषु वेदान्तेषु तस्यैवोपास्यत्वेन प्रसिद्धस्य उ ३१
पदेशात् अत्रापि प्रमाणः शारीरसमस्तेति समासोन गतेन सर्वेनामसमस्यासन्निहितस्य ब्रह्मणः

नु भाष्य निर्णयस्तन्नादिमुपक्रमात् स्य परमेश्वरणे वोपपत्तेः उक्तरत्रामेभवात् [स्थित] वाक्योपक्रमेऽप्य
णे कं ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सुखविशिष्ट ब्रह्माभिधानात् य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यत्रापि
यत्त्वस्येति सर्वं नाम्नोः प्रकृतयत्नामर्थीने नन्तस्य वश्यताभिज्ञानात् आचार्येणात्रे गतिं वक्ते स्पर्गोतो
वचनात्तु वाक्योपक्रमे निर्दिष्टं सुखविशिष्टं ब्रह्म इत्याः हिरण्मयत्वे ध्येयत्वेनोपदिष्टमत्र इति गम्य
ते अन्यथा महत्कृते हाना प्रकृतेर्ब्रह्मक्रियाप्रसंगात् परमेश्वरस्याप्युपासनार्थं महिश्चानन्तस्य
पद्यते नन्त्वान्तरमेश्वरणवोपास्यः उपकोसलेनाधीनाविद्या उपकोसलविद्याऽतस्याभि
यमाख्यायिका उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास इति प्रकृतोऽरु
यमाख्यानात् उपकोसलो नाम कश्चिद् ब्रह्मचारी सत्यकामस्य गुरोर्निकटे ब्रह्मचर्यं कृतवान्
तस्मुपकोसले शिष्यसप्रियपति चर्यादिनिमित्तं [illegible] स्याप पितागुरुः स
त्यकामो दूरस्थाने तीर्थे देशान्तरं जगाम ततोपकोसलस्य पवित्रपंपामेनलदृष्ट्वा नाम्नुपोऽस्य
विद्यास्मपदिदिक्षुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति अनन्तरेस्य विद्यां चयस्माक्नि स्वप्रकृतेस्य
वाचार्यस्त्वने गतिं वक्षे स्मन्नमकृत्तुः अनन्तरमागत्य नाचार्येणाश्रुणतेशिष्यं प्रति ब्रह्मविदिव सोम्य ते
मिवतन्मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति केनोपदिष्टा ब्रह्मविद्येति पृष्टे मर्याम्मिमं पदिष्टा आचार्याद्वैवविद्य
तीसत्यकाममित्युक्ता उपकोसलमाचार्यं स्मारणं प्रतिपद्यते शरणागते शिष्यं सत्यकामो गुरुरूप
दिशेत्याय य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यादिनाश्रुते [illegible] पं विद्योपकोसलेनाधीतं तस्मादुपको
सलविद्यास्तु स्थानेन स्मिन्नुपकोसलविद्यावाक्यविचारे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां समर्थितम्

57

नभूताकाशः प्रतिपाद्यते शारीरः परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः आकाशशब्दस्य भूतविशेषे रू
नना. ढत्वान्नवेह प्रतिपाद्यते इति प्राप्ते उच्यते आकाशशब्देनात्र प्रतिपाद्यते दहराकाशशब्देन त
ही. स्मिन्नाकाशशब्दस्य मुख्यत्वान्नुसारत्वाच्छरीर एव दहरः न परमेश्वर इति प्राप्ते दहराका
३८ शः परमेश्वर एव भवितुमर्हति कस्मात् उत्तरेभ्यो हेतुभ्यः नभ्याहि उत्तरवाक्यावान्वाक्यमाका
शस्यात्रात्तेषां तर्हि दहराकाश इति वाह्याकाशो न दहराकाशस्योपमानोपमेयभावः प्र
तिपाद्यते स च भूताकाशपरिग्रहे नोपपद्यते तेन तस्योपमेयत्वायोगात् तस्यात्मा जीवप
रिग्रहे पि तस्योपाधिपरिच्छिन्नस्य तेन तदयोगात् किंच एष आत्मा पहतपाप्मा विजरो
38 विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति वाक्यशेषगता
नां गुणानां शरीरभूताकाशयोरनुपपत्तेः दहराकाशः परमेश्वर एव अपिच तद्य
इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति एषसं का०
प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति दहरा।
काशोपासकस्य तद्वाक्यप्रतिफलं दर्शयति तच्च शारीरभूताकाशपरिग्रहे नोपपद्यते त
स्माद्दहराकाशः परमेश्वर एवेति दहरविद्यावाक्ये सहकार भाष्यकाराभ्यामीश्वरोपा राम.
सनयात्तद्वाक्यप्रतिपादितानस्मात्तदुपासनयात्स्वामिः फलं भवतीति नेरव ३८
यदीश्वरोपासनयात्स्वामिः फलं भवतीत्यत्र श्रुतिः तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति तं परमा।
त्मानं यथा येन प्रकारेण यादृशगुणविशिष्टतेनोपासते तद्ब्रह्मैव परमेश्वरोऽसीति ध्या

परमसाम्यं च न हि द्विनाऽर्थस्य सामान्यरूपत्वापेक्षा याविवृत्तं कल्माषावाज्ञ वाक्ये भगवतो समम्
काममतादिगुणानां ब्रह्मस्थत्वेनोपपत्ते श्रुतशोरे रूपपत्तेः शमविधिपितादेर्पवाक्याद्ब्रह्मैवो
पास्यत्वेन ग्राह्यं एवं निश्चिते शारीरपरमात्मनोः प्रभेदात् मनोमयत्वादिकं ब्रह्मण एवेति सिद्धं भ
वति यच्चापि वैपरीत्येन व्याप्तिः समानोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् विषयस्यानुरूपेण
समारोपणं न रूपवद्दिग्भावाच्चाप्येवं तत्स्यादिति सिद्धं एकत्वावैपरीत्यं किंच यत्र किंचिच्छ्रुत्यादि
सम्भविनां प्रियैश्वर्यं सर्वभूतानां हृदयस्थेनेति श्रुति श्रुतिश्च सर्वभूतानि येषां रूपाणि मा
यया नमेवमुपासनात् सर्वं भावेन भारतेति श्रुति स्मृति व्यासवचनासां पास्यको योऽशो रूप
रूपब्रह्मणोऽयोगात्वेन भावेन भेदव्यपदेशात् यत्नेन कल्याणगुणकं सर्वज्ञं सर्वशक्ति
विशुद्धशुद्धसत्वपरमात्मने ब्रह्मोपास्य यद्यपि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा चेतनस्
चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेति श्रुतिस्मृतिभ्यां परमात्मनो नान्यः शारीरो नास्तीति यद्यप्य
विद्याकल्पितभेदमादायत्तव्यपदेशः एवं च यथोक्तपरमेश्वरोपासनया शारीरस्योपा
सकस्य तत्प्राप्तिः फलं भवति यथाक्रतुरस्मिन्लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति स इत्यादि
तिमामपि नश्वरस्य दिव्यशरीरान्तिम्याने ऽप्युपमिथ्याशांतमिति ररमादिश्रुति स्मृति भ्यः
तस्माद्ब्रह्मैवोपास्यमिति सिद्धं इति वाक्ये निश्चितं सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां एवमत्र
न्यत्रापि २२ २३ तरेभ्यः अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्त
राकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यास्नायते यत्राकाशशब्दे

तत्वा॰ गतम्माणं ब्रह्मजिज्ञासुर्नो निर्गुणब्रह्मोपासनयानन्साक्षात्कारद्वारा ईश्वरनेकर्मसंन्यासपरेआत्म
टी॰ इति स्यायेनमणिश्च आयामणि बुध्या प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तिवन्निर्गुणब्रह्मप्राप्तिर्दर्शयति ये ।
पुनरिति नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयं पतञ्जायेननिरूपयिष्यति ब्रह्मविचाराय
२१६ समर्थ इत्यर्थः तत्रहेतुमाह मेद्देति नवमेदृश्चज्ञानोब्रह्मज्ञानेकयं प्रवृत्तिः स्यादितिवाच्यं स
गुह्यावशात् तयाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु मेदृश्चज्ञानोमैत्रेयीप्रश्नस्तोनोत्सुक्षुणां मो
क्षसाधनेज्ञानादौप्रवृत्तिर्दर्शनात् प्रायःशब्दाणं मेदृश्चज्ञानाद्व एवं प्रकृपाणमपिनत्संभ
वात्तनकाप्यनुपपत्तिरिति भावः अत्रैवादरपोजना ये मेदृश्चज्ञाः गुरुमुखाद्ब्रह्मनिश्चित्य
39 निरुपाधिकब्रह्माहमस्मीत्युपासतेतेषां निर्गुणब्रह्मोपासनयामन्त्रब्रह्मसाक्षात्कारेणतस्मा
त्ः फलंभवतीति कदाभवतीत्यकांक्षायामाह अन्त्येत्रेति निर्गुणब्रह्मोपासने निदिध्यासने
पर्यवसानान्निदिध्यासनस्यब्रह्मसाक्षात्कारं प्रत्यंतरंगसाधनत्वावगमात्तेनानोपास्यात्मबु
द्धिनिष्ठात्तन्संस्कारो नष्ट रणस्मृभावनापरिपाकत्वात्तन्मेनात्मितत्त्रे व शरीरेजीवद्दवस्था
यां वा मरणावस्थायां वा ब्रह्मलोके वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्त
तस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ध्यानयोगेन संपश्यन्त्यात्मन्यात्मानमात्मना ध्यानेनात्मा राम॰
मानि पश्यंति केचिदात्मानमात्मनेति श्रुतिस्मृतेः ततःप्रारब्धे क्षीणे स्वस्वरूपेण ब्रह्मप्राप्ति
रित्यर्थः ननु मेदृश्चज्ञानो ब्रह्मस्वरूपस्याज्ञानत्वे न निर्गुणब्रह्मोपास्तिः कथं स्यादित्यत्राह त २१६
वेकेचित्तु पास्तिं तु शक्यानत्वं स्यत आह गुरुमुखादिति तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्स मि ।

इति ३

यैति तथैव तादृशमेव फलं भवति तदुक्तं महाशिवे नरस्तु नायं प्रति येनाकारेण ये मन्यो मामे
वैकस्यापास्ते तेनाकारेण ते स्वोऽहं प्रसन्नो वांछितं ददामि चकारेण स्मरन्ति समृद्धिं नीति यैवं ।
चापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः स्मरते श्रुतयः ।
ननु भावनोत्कर्षेन तत्साक्षात्कार एव न तत्फलं भवतु भावनामात्रेण किं स्यादिति तत्राह भाव
नेति मनुष्यत्वविस्मरणपूर्वकं तद्भावापत्तिर्भावनोत्कर्षः देह मनुष्योऽहमिति यथा तद्वत् देव
मनुष्यत्वस्मरणपूर्वकं तद्भावापत्तिर्भावनामात्रेण तारतम्येन परमेश्वरेण सामीनेष्वा।
यं भोगवत्त्वे साष्टिः जगद्व्यापारवर्जं तदुक्तं जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेति समा
सामीप्यं ८ नरूपत्वे सारूप्यं समीपवर्तित्वे सामीप्यं समानलोकत्वे सालोक्यं एवं भावनातारतम्येन फलतारत
म्यमुक्तं समाप्यन्ति सायुज्यमिति सायुज्यः प्राप्य स्मसायुज्यं तादात्म्यं तद्भावापत्तिरिति यावत्: तथा
न्यस्यान्यभावापत्तिः कथं विरोधादिति वाच्यं समष्टिकरणात्मामेवं परिच्छेदाभिमाने न।
त्वे ७ व्यष्टिरस्मीति अपरिच्छिन्नोपासनया परिच्छेदाभिमाननिवृत्त्या व्यष्टित्वनिवृत्तिसंभवेन तत्
द्भावापत्तेरविरोधात् उपासकस्य इयमेवार्थस्थितिरादेवो भूत्वा देवानप्येति एतादृशाफ।
लं भावनोत्कर्षेण भवति तत्र भावोत्कर्षो क्रमेणैव भवतीति दर्शयति सालोक्यमिति ग्रादिश
ब्देनासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतां यन्तीत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते सालो
क्यादिफलभेदः पुराणेषु स्फुटः एवं सगुणोपासकानां तत्सदृश्वाच्चार्थेति रूपणप्रसंगेन
तन्न्द्रुपासनयानन्तरमात्रिफलमुक्तोपासनाप्रसंगेन सर्वेनोविरक्तानां मेदप्रज्ञानां वा

मोंकारेऽहम्वाच्यः एवं यथोक्तोपासनेन यथोक्तं फलं भवतीति कुतो ज्ञायत इत्याकांक्षायामाह श्रुती
ततः· ति तं यथा यथोपासते तथैव भवतीत्युक्तेः तच्छ्रुतेः तत्स्वरूपस्य प्रतीकालेवनान्तयतीति वार
टी· ७३ णमयः भयपीटोपानक्रमतश्रुतिन्यायस्य सकृतेपि तत्वता इवं ज्ञापनतस्मयः यथोक्तब्रह्मो
५· पासनेन तस्मात् प्रमाणेन श्रुत्येन तावत्पुनर्न स्यादिति ओमित्येतेनेति अक्षरेणैतीत्याद्युक्तौ यः
येऽहं व्या ओंकारवाच्यः परमात्माहमस्मीति यः परं पुरुषं परमात्मानमभिध्यायीत उपासी
त उपासकः पुरुषमीक्षते इति श्रुतौ योजना अयमेवार्थः श्रुत्यन्तरेणापि समर्थितः ओंके
40 त्यक्षं ब्रह्म पुराणमित्यादिः श्रुतिरेतेन तत्स्मृतिमप्याह भगवतेति प्राणानुज पंकं वन्यो
त्यजत्यन्तकलेवरं परमात्मानं वासुदेवमहं ब्रह्मास्मीत्यनुस्मरन् अनुसंधानं कुर्वन् देहं त्यजन्यः पु
वीतक्रियोगधारणवान्मरणं प्राप्नोति स परमां गतिं ब्रह्मभावलक्षणां मुक्तिं यातिप्राप्नो
तीत्यर्थः त्रयोदशाध्याये अन्येत्विति अन्ये साधनचतुष्टयसंपन्नाः
मेदमज्ञाः एवमज्ञानेनतं विचारं कर्तुमशक्ताः अन्येभ्यः आचार्येभ्यः ब्रह्मस्वरूपं श्रुत्वा तत्त्व परा
र्थविवेकेन परिशोध्य श्रुतिपरायणाः सन्तः अहं ब्रह्मास्मीत्युपासते ध्यानं कुर्वन्ति ते पि सर्वा
नर्थहेतुं मृत्युमज्ञानं मृत्युं तरन्त्येव मृत्युं तरन्त्येव नास्त्यत्र संशयः ते योनिन्नमिश्रकं राम·
मां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञा ५०
नजं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति भगवतेवोक्तत्वात् तेपि चाति त
रन्त्येवेत्यनेन विचारकुशलानां मन्दानां मुक्तिकन्यायसिद्धमिति सूचयन्नम्यपि कारेणेति

स्मात्ति : श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धान्वितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् आ
चार्यवान्पुरुषो वेद यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ इति तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यं
ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः इत्यादि श्रुतिस्मृ
तिभ्यः प्रकारेण गुरुमुपसृत्य तत्प्रसादाल्लब्धोपदेशेन ब्रह्मतत्त्वमहावाक्यार्थं त्वंपदार्थं चाविवेकेन दे
हेन्द्रियमनोबुद्ध्यहंकारात्मानं विलक्षणत्वेन मायाया विलक्षणत्वेन स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरा ५९
धिष्ठानभूतं प्रत्यगात्मानं मायाधिष्ठानं सच्चिदानन्दलक्षणमद्वितीयं परमात्मानं च निश्चि
५१ त्य निश्चयेन ज्ञात्वा यन्न दृश्यमग्राह्यमव्यवहृतमस्पर्शमरूपमव्ययमस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ
मशब्दमगन्धमनाद्यमनन्तमजरममरं गोत्ररहितं चिद्रूपः निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं शुद्धं बो
धमद्वितीयमस्पृष्टज्योतिर्ब्रह्म नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः अव्यक्तोऽयमचिं
त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते तदेव ब्रह्माहं अहमेव ब्रह्म इत्यात्मनः तद्रूपतया अनन्यत्वेन ज्ञात्वात्मानं सतत
तद्रूपेण स्मरणादि श्रुतिस्मृतिन्यायेन ब्रह्मणो निरुपाधिकत्वात् निर्गुणब्रह्मोपासनं संभवा
मेव स्वस्वविचारासमर्थस्तेऽपि गुरूपदेशेन तज्ज्ञानस्य परोक्षस्य संभवादित्यर्थः निर्गुणोपा
सनमसि नीयदृशोऽयमिति सर्वेति उक्तलक्षणब्रह्मैवाहमस्मि अहं ब्रह्मास्मीति व्यतिहारेणोपा
सनं कर्तव्यं त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं।
इति व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवदित्यादि श्रुतिसूत्रेभ्यः तथा चोक्तं चिदात्माहं निर्गुणशुद्धबुद्धमु
क्तस्वरूपः परमानन्दसन्दोहवासुदेवोऽहमोमिति वर्तमानविलापनेन ब्रह्मणउपाधिविले

विपर्ययेणानुक्रमो नतूपपद्यतएवेति न्यायमनुसरन्नत्र यौक्तिकबाधस्य क्रमेण निरूपयति यौ।
तत्त्वा० क्तिकबाधमिति ग्रंथवत्प्रमाणैः इदं सद्रूपमाह स्थूलप्रपंचमिति सर्वं स्थूलशरीरमारभ्य ब्रह्मां
टी० डपर्यंतं स्थूलभूतेषु पंचीकृतभूतेषु तेषां तत्कारणतामात्रेण तद्विलापनमुच्यत इति भावः किंतु।
द्विलापनमित्याकांक्षायामाह तदिति कारणीभूतपंचीकृतभूतव्यतिरेकेण ब्रह्मांडं तत्त्वेनवैति
५२ त्रि२ कार्यजातेनास्तीति निश्चित्य इत्यर्थः नतूक्तं सवनिरूप्यमानस्य कार्यजातस्य कारणमात्रतातिरेकस
त्तानंगीकारात्कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्तीति निश्चितमतः सूक्ष्मकारणैकमेव स्मरणीयं वि
लापनमिति स्थूलभूतानि स्वस्वकारणीभूततन्मात्राणि तत्तःकरणज्ञानेंद्रियाणि स्वस्वकारणीभू
41 भूतमात्राणि कर्मेंद्रियाणि प्राणकर्मेंद्रियाणि स्वस्वकारणीभूतराजसांशेषु विलाप्येत्यर्थः इदानीं
सूक्ष्मभूतानां गुणत्रयेण तद्विलापनमाह तत्रापीति इदानीं परमकारणस्य मूलाज्ञानस्य विला
ऽविलापनमाह अज्ञानमिति उक्तक्रमेण प्रमाणेन विश्वगुणसाम्यवचनमुदाहरति तथा चेति त
त्रवार्तिकसंमतिमाह उक्तं चेति शुद्धाद्यारोपापवादनिरूपणेन फलितमर्थं दर्शयन्नाह तस्मादिति त
ढैवोपपादयति तथाहीति तत्पदार्थं शोधयति मायेति मायाद्याद्ये समाः स्थूलसूक्ष्मरूपायाः
समष्टेः सर्वतपोऽक्रमाया दिश्याऽऽसो समष्टिश्चैतन्यं तेन तदेकमेधारणः अर्थभावः समष्टिस्थूलसूक्ष्मश राम०
रीरमायाः तत्त्वपहितं चैतन्यं तेन स्वरूपेणस्थितं चैतन्यमेतदाधारानुपहितं च विशुद्धचैतन्यमेतत्रूपेन ५२
मायः श्रीदृश्वरविवेक्षेकेनावभासमानेतत्पदस्य वाच्यार्थ इति तत्पदलक्ष्यार्थमाह विवेक्षे
मिति समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरमायाप्य योजिविवेकविवेकेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां पंचकोशमविश्व

श्लोकतात्पर्यार्थः किं च अनात्मसर्वांशसगुणनिर्गुणोपासनानां चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कार
एवमुख्यफलं ज्ञानस्य करणपदितनान एतदभिप्रायेणैव सूत्रकृता वादरायणेनोपासना।
विचारो ज्ञानकाण्डे कृतः ब्रह्मलोकादिफलं तु नान्तरीयकमिति भावः एवं स्वरूपाद्विनिरूपण
प्रसंगागतमुपासनाविचारं परिसमाप्य परमप्रकृतमनुसरति एवमिति एवमुक्तरीत्या
नन्वध्यारोपापवादयोर्द्वयोः प्रतिपत्तिहेतुत्वान्नाद्यापि निरूपणमपवादस्य विमर्शः का ब्रह्मणो मायाद्य
ध्यारोपलक्षणस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिनिरूपणमुखेन जगज्जन्मादिकारणत्वनिरूपणमेवाध्यारोप
निरूपणमित्याह अयमिति अत्रास्मिंल्लघुद्वीरध्यारोपः अपवादनिरूपणप्रतिज्ञातेति अस्मि
ति इदानीमध्यारोपनिरूपणानन्तरमस्य प्रतिषेधमेवाहेति भावः कोयमपवाद
इत्याकांक्षायां तत्स्वरूपमाह अपवादो नामेति तदप्रतिरेकेण तद्भिन्नत्वेन स्वरूपभावेनोया
उक्तमेवार्थं सदृष्टान्तमाह यथेति वस्तुतत्तमस्यादिवाकार्यज्ञानादज्ञानतत्कार्यवद्ध्यतेति।
त्तमस्यादिवाकोस्यस्मस्य रश्मिजस्यमात्रतः अविद्यासहकार्येण नाशोऽस्तीति भविष्यतीति।
वार्तिकवचनात् स्पष्टं दृष्टान्तो नोपसंख्याने न त्वज्ञानं निवृत्तिवृद्धेहे ब्रह्मास्मीति ब्रह्मसाक्षात्का
रेण तदज्ञाननिवृत्तेर्विशुद्धचिन्मयमवशिष्यते इति ननु तत्र को यं बाध इत्याकाङ्क्षायामस्य
पवाद एव बाध इत्यभिप्रायेणाह अयमेवेति यत्र यस्मिन्नीयते तत्र तस्मिन्विषये कालत्रयेऽभावेनाभा
वनिश्चयो बाधः तेन विभज्यते सर्वेति त्रैविध्यमेवाह प्रागिति प्रागभावं प्रागुत्पादमिति अपानद
मादिना द्वितीयं प्रध्वंसं कृत्पादमिति तदव्यतिरेकेणेति तृतीयं पश्चादुत्पादमिति अहं ब्रह्मास्मीत्यादिना

तर्का॰ टी॰ ४२ निरेक॰ स्तलज्ञाने व्याप्तावभासने लिंगाभावे साध्याभावो व्याप्यात्मनो भानमन्वयः व्यतिरेकव्या
प्यभावे लिंगव्याप्यभानमुच्यते साध्यसामान्ये भानेतु समाधाबात्मनोऽन्वयः व्यतिरेकस्तात्मा।
भावे साध्यमनवभासनमिति एवं तत्तत्पदार्थशोधपिनावाक्यार्थं विचारयितुं शक्नोति जानीते ०
तावदिति पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानकारणत्वात् [illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] तत्तत्पदार्थशोधनोपायान्वयव्यतिरेका
42 भ्यां सम्यग्ज्ञानमस्मिन्नेव सर्वविज्ञानमाने द्रव्यस्य पार्थिवज्ञानमयः प्राणेभ्यद्यंत ज्योतिः पुरुष
इत्याद्युक्तान्तरवाक्येषु शोधितेन तत्पदार्थो लक्ष्यो गृहीतो न सर्व्वः संबंधेति सामानाधिकर
ण्यं विशेषणविशेष्यभावः लक्ष्यलक्षणभावश्चेति त्रयः संबंधाः पदयोः सामानाधिकर
ण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः पदयोर्वा पदार्थयोर्वाऽस्ति इत्येवं तयोर्न महत्त्वं लक्ष्यलक्ष
णभावः प्रत्यैः सहितैः संगृह्य वाक्यस्याखण्डार्थबोधकत्वमिति भावः लक्षणमेव नित्ययुक्तमिति ननु
सामानाधिकरण्ये न संबंधः सामानाधिकरण्यमनेकार्थवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ हेतुः स्यादि राम॰
त्याशंक्याह सामानाधिकरण्यमिति शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यु
क्तेऽपि घटकलशयोरपि सामानाधिकरण्यं स्यात् नत्वस्तात्म्यमपि वाक्यार्थबोधः स्यात्तत्र तर ४२
क्तिनयोः पर्यायत्वात् अतस्तद्वारणायोक्तं भिन्नेति नत्वौदाहरणमाह यथेति विशेषणवि।

नमस्त्वेदं चैतन्यं तत्तन्मयमिवकोशेनान्यदस्यत्वार्थः एतावन्वयव्यतिरेकौ तन्मयत्वशोधनोपायौ न
पारि स्थूलशरीरे च स्थितमवस्थापञ्चकत्रयसाक्षिणे नमः पञ्चीकरणमहंतत्त्वस्थूलस्यतत्कार्यंसाक्षिणे नमः।
कारणशरीरस्येः एवं लयावस्थायामप्यासाक्षिणे नतत्त्वज्ञानेनतंत्रिर्हृतोभोगेनप्रारब्धेचक्षीणे
वस्थवनेमानेदेहपातोनर्वविदेहस्तज्ञावस्थायामदेहस्यप्रकाशात्विर्निरूपणभानेनतस्यरूपस्वरूप
मात्मनोः न्वयः समष्टिस्थूलशरीरस्यपञ्चीकरणमहंवमभानेसमष्टिसूक्ष्मशरीरस्याकारण
स्यते: एवं मायायामज्ञानावस्थायां चव्यतिरेकः जीववपरमात्मनोजाग्रदादिसंवेध्याभावात्कोप
स्यकारणत्वमनारंभणाधिकरणन्यायेनापिनस्य वाधितत्वात्मनापहनोगोकारादसङ्गम
निर्वाहनिराकरणत्रूपयोक्तप्रकारेणसमष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायानोपयोक्ता
वस्थास्व भानेव्यतिरेकः तत्पदार्थस्यपरमात्मनोभानमन्वयः व्यतिरेकावभ्युपगन्तव्यौ न इत्येवमन्वयः
तस्मात्प्रत्येतन्योरत्वासंभवात्तत् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्परमात्मनः पुण्यपापसंबंधानव
गमात्तत्स्मादाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोधितस्तत्पदार्थोमायाकार्यं भानसपरात्म
ष्टत्वेदं सच्चिदानन्दस्वरूपः परमात्मानमात्मदमस्तत्त्वमर्थ इति भावः त्वंपदार्थशोधप त्वं वि
घ्राद्दीति अविद्यायादिसंभाःस्त्रातपासाचाश्रोत्रर्थत्वेन विद्यादिव्याप्तेः अयमभिप्रायः व्या
ष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणविद्यापतनदुपहितविश्वतैजसप्राज्ञावस्थानतदाधारानुपहित
प्रत्यक्चैतन्येनमायः पिंडवदेकत्वेनावभासमानेत्वंपदवाच्यार्थः इति त्वंपदस्यलक्ष्यार्थमाह
विवक्षेमिति अन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ अभानेस्थूलदेहस्यस्वप्नेयद्भानमात्मनः सोन्वयोव्य

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेभ्यो विविक्तं पृथक्कृत्य निष्कृष्टं प्रतिप्रतीपं जडान्तनिरुः ख्वात्मकाहङ्कारादिभ्यः
प्रातिलोम्येनसच्चिदानंदरूपत्वेनयाचतिप्रकाशते इति प्रत्यक् प्रत्यक्च तत् चैतन्यं च प्रत्यक्चैतन्यं चेतनस्यभावश्चैतन्यं ज्ञानस्वरूपमित्यावत्॥ १

ध्यिकरणीर

तत्त्वा· न योग्यानुपलब्धेरसंभवेन जीवनिषेधस्वरूपस्य प्रमाणस्य हानियोग्यताभावेन सोऽलिंगस्य त्वेनन
टी· घानामजीवत्वरूपस्य स्वसाध्याभावव्यापकत्वाभावनिश्चयेन नहि पक्षप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षबाधस्य
४३ भवान्तरं दूरगतमात्रेऽपि कथं न प्रत्यक्षत्वं नहि नादिप्रत्यक्षत्वं त्वमेव प्रत्यक्षस्याज्ञानोपाधिते
नैव स्वाभाविकाव्यभिचारस्य महावाक्यस्य तेन संसर्गविरुद्धत्वेन ननु निवर्तकत्वाभेदप्रत्य
क्षस्य भ्रान्तिनाशः ननु वेदप्रामाण्यं स्मृतिप्रमाण्योपपत्तेः प्रतिपादनात्कथं महावाक्य
स्याविरोधं वमिति चेन्न भेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाभावात् फलवत्त्वस्याने
चैतन्ये तत्त्वान्यभिन्नस्मानत्वतु वादेनोदाहृतं न ऋते रवेरेकप्रज्ञत्वं विवक्षामया न सैतिरहः
43 स्वज्ञाह्मणेन श्रुत्यैवन याथात्म्याननात्रावेदेऽद्वैतस्य तन्न मस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं तस्मान्न
मर्गस्य वाविशिष्टस्य वामहावाक्यप्रतिपाद्यत्वं भोगान्तरात्मप्रतिपादकत्वं स्याभेदस्वरूप ५८
प्रतिपादनं श्रुतिव्याख्यानयुक्तिमेव नतु कर्मसमर्गोवादिविशिष्टो वावाक्यार्थो नात्रसंमतः
अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मत इति ननु किमिदमखण्डत्वं जातिरूपाधिर्वा नाद्यः
अविद्यातिरिक्तजडजातेरनंगीकारात् न द्वितीयः घटो घट इत्यनुगताकारप्रतीत्या जाति
सिद्धेः कथमनंगीकार इति चेन्न अनुगताकारप्रतीत्या घटत्वादिसिद्धावपि तस्या जाति राम·
त्वेमानाभावात् न च घटत्वादिकं जातिः द्रव्यगुणकर्मविशेषभिन्नत्वे सति समवेतत्वात् ४३
व्यतिरेकेणाभाववदित्यनुमानेन तस्या जातित्वसिद्धिरिति वाच्यं समवायस्यानिरुक्तत्वेन
हेत्वसिद्धेः साध्याप्रसिद्धेश्चानुमानायोगेन जातित्वस्यामानेन तत्रासिद्धत्वेन व्यातिग्रहाभावेन

शेष्यभावसंबंधमाह पदार्थयोरिति पदजन्यज्ञानविषयत्वे पदार्थत्वे व्याप्त्येके विशेषणत्वा
वर्त्ते विशेष्यत्वं तमुदाहरति यथेति नैवेवसो घटे दंडवत्त्वं शाब्दबोध एव लक्ष्यलक्षणभावसंबंधमाह
पदयोरिति लक्षणे तयोर्ग्रहणे नैनिरूप्यनिरूपकपदार्थयोर्वा लक्षणं ग्रविरुद्धो वेदार्थो लक्ष्यः वा।
ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वाद्वाक्यार्थस्नेनेति यावत् उदाहरति यथेति प्रत्यभिज्ञावाक्यं समन्वयः लौ
किके सोयमित्यादिवाक्ये संबंधत्रयं बुध्यायं वैदिके तत्त्वमस्यादिवाक्ये तत्त्वदर्शी यतीति तथेति।
तत्त्वमसीत्याह तत्त्वमसीति लक्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्ये अखंडार्थबोधकत्वमित्युक्तार्थः
मतिमाह एतदिति ननु किमिदं नानात्वमात्मनो ज्ञानमात्रमण्डपमेः भेदसहिष्णुरभेदो वा नो
भयथापि संभवति अद्वैतहानिप्रसंगादित्यत आह नानात्वेति सचासावात्मा
चेति तथा नानात्मनो भावस्तानात्म्यमिति बुध्यमाना नानात्म्यं शब्देन स्यात् स्वरूपमर्थ इति ता
त्पर्यं तत्त्वतः स्यान्नयेनात्मसंसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थः सर्वसंमतः ननु तत्त्वं वाक्यार्थः
कैश्चिदभ्युपगम्यते इत्याशंक्याह संसर्गस्येति सम्यगेव तथापि संसर्गो नैव विशिष्टं वा न
वाक्यप्रतिपाद्यत्वेन ते अनभिमत संसर्गो न विवाक्यार्थत्वापत्तेः किं तर्हि नानात्वं विषय
त्वेनात्मर्यंचाद्वैतब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति लिंगैर्वेदांतानामवधृतमित्यपरं तु ब्रह्म वाक्यार्थः
स्वतन्त्र्यपगमस्यापुरुषदोषत्वात् किंच तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वे संसर्गादेः प्रत्यक्ष
विरोधपरिहाराः संभवेनतत्सामानाधिकरण्यात् नच नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षादिविरोधात्के
यमर्थं तद्वस्तुनो महावाक्यप्रतिपाद्यत्वमिति वाच्यं श्रुतिविरोधे प्रत्यक्षादीनामाभासत्वा

त॰बो॰ वेद्ब्रह्मणि संभवतीत्याह सर्वस्येति वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येनया।
टी॰ श्रुत्या मिथ्यात्वं सर्वं नश्वरत्वं तत्र वाचारंभणमात्रत्वादिश्रवणात् इत्यादिश्रुतिसूत्राभ्यां कार्यस्य कारणाद्व्यति
५५ रेकेण सर्वं स्वकल्पितत्वं न चाज्ञानस्यापि कार्यत्वेन यावद्ब्रह्मव्यतिरेकात् कल्पितत्वमसंगमित्यत आह नित्या॰
एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति इदं सर्वं यदयमात्मा इति श्रुत्या ज्ञानस्य कार्यस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यति
रेकाभावगमेनाज्ञानस्यापि कल्पितत्वसंभवात् कल्पितस्य सर्वस्य स्वप्नवत् मिथ्यात्वेनाप
रमार्थतो निषिद्धत्वेन विजातीयभेदशून्यत्वं ब्रह्मण उपपद्यते एवं तत्त्वमस्यादिवाक्या
त्सिद्धे ब्रह्मणः एकत्वादिश्रुतिस्मृतिभिर्जीवपरमात्मनोरैक्यं तेनैव प्रतिपादितं तेन चे
तनानां तदेकत्वसंभवाज्जीवभावस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानकल्पितत्वाद्ब्रह्मणः सजातीयभेदशू
न्यत्वं तथा निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनं केवलो निर्गुणश्च असंगो ह्ययं पुरुषः नि
ष्कलः सर्वगत इत्यादिकेवलत्वसमानाननश्रुतिस्मृतिभिरवयवगुणक्रियाजातिसंबंधप्र
तिषेधेन स्वगतादिवाकैर्ज्ञायमानावयवगुणादेर्नास्तिप्रतिपाद्यत्वाभावेन मायाकल्पि
तत्वेन च मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणः स्वगतभेदशून्यत्वमिति भावः स्वगतभेदशून्यत्वमद्वैतत्वमि
त्युक्तेः सांख्यात्मनोरनात्मनोरवयवगुणक्रियाजातिशून्यत्वाभ्युपगमेन।
स्वगतभेदशून्यत्वसंभवात्तद्वारणाय सजातीयेत्युक्तं नैयायिकानां परस्परभेदाभ्युपगमेन।
सजातीयभेदशून्यत्वाभावात्तद्वारणाय तानिति सजातीयस्वगतभेदशून्यत्वमद्वैतत्वमित्युक्तेऽप्या
काशेति व्याप्तिवारणाय विजातीयेति विजातीयभेदशून्यत्वे तदितरेतरसजातीयस्वगत
44 राम॰ ५५

सा(प्र)ही नस्या न मानत्वं भीकारे २२

नरस्तु मानाभावो गम्यः अन्वयव्यतिरेकसंगमनात् स्यादेवं तेन नञा … तिः नञा विधायामितिरेकजन्यज्ञा
नमेनेगोकारे विसादिविशेषावास्या मितिवाच्यं न यत्नेन सर्वत्र निवेशनाभावप्रसंगात् नञि ती।
यः नस्यानिर्वचनीयत्वं नञर्थत्वे न नावच्छेदकत्वान्न संवेदनं भेदस्य प्रसिद्धत्वेन न तु तन्त्वं स्या त्वे३
संभवात् अप्रसिद्धत्वेन प्रसक्तप्रतिषेधासंभवेन न तु मतस्य गृहीतत्वसमत्वात् … परिच्छेद।
शून्यत्वं नञ पूर्विकेदानीं भावपदार्थवत्त्वेन रेखाप्रभावो … नाग्नः … निषेपवत्त्वेन भावपदा २५
प्रसक्तौ नञ्निषेधायोगेन न तु शून्यत्वस्य ग्रहणं … ग्राहित्वात् … भवत्वनेन … व्यतिरेकस्य
वत्त्वेन रस्य मानानां रासिद्धत्वात् नञ्निषेधायोगेन न तदनुपपत्तेः नञ् … नाशनेन स
ज्ञोनिमरस्या दिव्य माया … नान्दितिमतत्वाद्ध्वंसप्रागभाव … रसंभवात् … हितो घट
स्या … कालिकानादि निस्या संता भावस्यासंभवात् … न तु … भावस्या
संभवात् तस्मात् दृष्टप्रसक्तप्रतिषेधायोगेनाभावपरिच्छेदः शून्यत्वे … निमसंगतमेनञ
पदेनानेकार्थपर्यायशब्दप्रकाशनेन … निरस्तं …
नान्तस्यादेवं …
रेवं नञ् नञ्निषेधे च नासंभवत्स्मात् विज्ञानीयेति … प्रसिद्धत्वात्
प्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्त्या न तु … इति वाच्यं … प्रसिद्धिसंभवेन न तु …
संभवात् … विज्ञानीयाः … प्रसिद्ध लोकानां …
न ज्ञान्योन्यभेदो … प्रसिद्धः … प्रसिद्धः …

२२५२ वनस्प२

स्वात्मनिष्ठ भवतीति भावः तत्राचार्यसंमतमाह तदुक्तमिति आचार्यश्लोकं व्याचष्टे अन्तो मे
ति यदहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन ब्रह्मणः परोक्षत्वानात्मत्वनिवृत्तिः ब्रह्मैवाहमस्मीति ज्ञानेन जीव
त.वा. टी. ४५ दु३ स्यपरिच्छिन्नत्वाल्पत्वनिवृत्तिः किं तदुभयज्ञानेन सर्वसंसारनिवृत्तिः ततश्च प्रत्यगात्माद्व
तैकरसब्रह्मज्ञानेनात्मनावतिष्ठति ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति देवो देवयज्जयोरेवमेतं दृष्टान्तं च
रुषा. अत एव मुक्तिमोक्षं च यं विदुर्यान्ति तेषु शर्मेत्यादि श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः इति श्रीपरम
हंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्वयंप्रकाशानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादे।
वानन्दसरस्वतीमुनिविरचिते तत्त्वानुसंधानव्याख्याने अद्वैतचिन्ताकौस्तुभे प्रथमः
परिच्छेदः समाप्तः शुभमस्तु संवत् १८ ७१ फाल्गुण शुक्ल केदारघट्टे यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते २॥ ❀

45

राम. ४५

46

भेदयोरभ्युपगमंस्यान्नैयाद्विनोपपद्यते विरोधापत्तिरत्नाद्वारस्मापसज्ञानोपेत्यादिएकरसब्र
सिद्धयेसगतेति एवेपूरप्रपोजनेद्रष्टव्यं प्रकारांतरेणावेउनेति वं प्राप्य वेति ब्रह्मणिलद्द
णामुपपादयति विभ्रमेति परिच्छेदः भावः घटनादीनां देशपरिच्छेदः एतादिभुतदसंतामा
वःसचब्रह्मणोविभुत्वान्नास्त्येव अन्यथाविभुत्वमेवनस्यात् तद्वदादिव्यक्तीनांकालपरिच्छे
दःसोपादानेध्वंसःसचब्रह्मणोनित्यत्वान्नास्त्येवानित्यत्वेचब्रह्मणः श्रुतिप्रसिद्ध ह्याद्दीनां
वस्तुपरिच्छेदोएतादिघुवदादिप्रतियोगिकभेदोवाद्युदादिभुपदादिप्रतियोगिकभेदोवाद्वि
विधभेदोपिब्रह्मणःसर्वात्मत्वान्नास्त्येवसर्वस्यब्रह्मकल्पितत्वनगजादिवत्ब्रह्मणएवारोपितत्वात्
पितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मणःसर्वात्मत्वमत एवैकरसत्वेसर्वात्मकत्वेचब्रह्म
णःश्रुतिगुणानुभवसिद्धमतोनोक्तदोषकल्पावकाशः उक्तार्थेश्रुतिमुदाहरति वेदेति कल्प
नर्वाचार्यनिर्वचनमाह यद्वेति तैत्तिरीयाणां संमतमाह तदुक्तमिति वृहदारण्यकेतीलोमपलादेरवा
निव्याप्तिवारणायविशेषणमाह यंपरत्रापितोवाचानिवर्ततेइत्यादिश्रुत्याब्रह्मणोवाङ्मन
सातीतत्वप्रतिपादनात्तत्त्वतस्तु सूक्ष्मप्रकाशात्वमतपपन्नं नघ्नापि वाच्यार्थमायांतःकरण
द्वारालक्षणया सूक्ष्मकृष्णीनलं समवत्सेवान्यथानेनोपनिषदस्मिन्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः
तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यलक्ष्यार्थभूपादायावेदस्वरूपप्रतिपादकत्वश्रवणेनतदुक्तिनिरवद्य।
अखंडत्वमस्यादिवाक्यमखंडार्थबोधकंततःकिंस्यादित्यतआह एवमितिएवम्भक्तप्रकारे
णाहमेवब्रह्माद्वैतवाहमस्मीतिमहावाक्यजन्यावेदप्रयोहज्ञानेनतनोच्यतेयतिहितेसेरान्न